

UNIVERZITET U NIŠU
FILOZOFSKI FAKULTET
STUDIJSKA GRUPA ZA SOCIOLOGIJU

Magistarski rad

**UTICAJ ETNIČKO-RELIGIJSKIH ČINILACA
NA SOCIJALNU DISTANCU PREMA ROMIMA**

Mentor

Prof. dr Nikola Božilović

Kandidat

Dragan Todorović

Niš, 2005.

S A D R Ź A J

UVOD

ETNIČKI, KONFESIONALNI I RELIGIJSKI

ODNOSI NA BALKANU 4

PRVI DEO

TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA .. 16

I TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA 17

1. POJMOVNO ODREĐENJE SOCIJALNE DISTANCE 17
2. POJMOVNO DEFINISANJE ČINILACA
KOJI ODREĐUJU SOCIJALNU DISTANCU 22
 - 2.1. Biološka grupa činilaca 23
 - 2.1.1. Pol 23
 - 2.1.2. Uзраст 23
 - 2.2. Socijalna grupa činilaca 24
 - 2.2.1. Mesto stanovanja 24
 - 2.2.2. Obrazovanje 24
 - 2.2.3. Zanimanje 25
 - 2.2.4. Materijalni status 25
 - 2.3. Etničko-religijska grupa činilaca 26
 - 2.3.1. Nacionalna identifikacija 26
 - 2.3.2. Konfesionalna identifikacija 27
 - 2.3.3. Religijska identifikacija 28
3. ROMI – ETNIČKA I VERSKA MANJINA
U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI 29

II METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA 34

1. IZBOR PROBLEMA ISTRAŽIVANJA 34
2. ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA 44
3. PREDMET, CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA 57
4. UZORAK, ORGANIZACIJA I TOK ISTRAŽIVANJA,
METODE, TEHNIKE I INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA 58

DRUGI DEO

REZULTATI ISTRAŽIVANJA –

NALAZ, ANALIZA I INTERPRETACIJA 63

I NALAZ 64

1. FREKVENCIJE ČINILACA KOJI ODREĐUJU SOCIJALNU DISTANCU	64
1.1. Biološka grupa činilaca	
1.1.1. Pol	64
1.1.2. Uзраст	64
1.2. Socijalna grupa činilaca	65
1.2.1. Mesto stanovanja	65
1.2.2. Obrazovanje	65
1.2.3. Zanimanje	66
1.2.4. Materijalni status	67
1.3. Etničko-religijska grupa činilaca	67
1.3.1. Nacionalna identifikacija	67
1.3.2. Konfesionalna identifikacija	68
1.3.3. Religijska identifikacija	69
2. FREKVENCIJA SOCIJALNE DISTANCE NA BOGARDUSOVOJ SKALI	69

II ANALIZA 72

1. UKUPNA MERA SOCIJALNE DISTANCE PREMA ROMIMA	72
1.1. Uticaj etničko-religijske grupe činilaca na ukupnu meru socijalne distance prema Romima	74
1.1.1. Uticaj nacionalne identifikacije na ukupnu meru socijalne distance prema Romima	74
1.1.2. Uticaj konfesionalne identifikacije na ukupnu meru socijalne distance prema Romima	76
1.1.3. Uticaj religijske identifikacije na ukupnu meru socijalne distance prema Romima	78
2. SOCIJALNA DISTANCA PREMA ROMIMA U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI	79
2.1. Uticaj etničko-religijske grupe činilaca na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji	81
2.1.1. Uticaj nacionalne identifikacije na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji	81
2.1.2. Uticaj konfesionalne identifikacije na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji	86
2.1.3. Uticaj religijske identifikacije na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji	89

III INTERPRETACIJA	94
1. RAZMATRANJE RAZLIKA U UTICAJU ETNIČKO-RELIGIJSKE GRUPE ČINILACA (NACIONALNE, KONFESIONALNE I RELIGIJSKE IDENTIFIKACIJE) NA UKUPNU MERU SOCIJALNE DISTANCE PREMA ROMIMA	97
2. RAZMATRANJE RAZLIKA U UTICAJU ETNIČKO-RELIGIJSKE GRUPE ČINILACA (NACIONALNE, KONFESIONALNE I RELIGIJSKE IDENTIFIKACIJE) NA SOCIJALNU DISTANCU PREMA ROMIMA U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI	101
3. RAZMATRANJE POTENCIJALNE POVEZANOSTI ETNIČKO- RELIGIJSKE GRUPE ČINILACA SA DEJSTVOM BIOLOŠKE I SOCIJALNE GRUPE ČINILACA NA SOCIJALNU DISTANCU PREMA ROMIMA	108
IV ZAKLJUČAK	110
V LITERATURA	117

UVOD

ETNIČKI, KONFESIONALNI I RELIGIJSKI ODNOSI NA BALKANU

Tri su nas podsticaja rukovodila u izboru teme.

Real-sociološki podsticaj

Religijski, konfesionalno i kulturno mešovite sredine nisu samo budućnost, već i realnost savremenog sveta uopšte.¹ Mnogi su društveni činioci na to uticali: od istorijskih razloga do savremenih migracija, te različitih ekonomskih i političkih procesa u ekumeni. Balkanski multikulturalni prostor sažima u sebi mnoštvo nacija i religija, različitih kulturnih slojeva i tradicija, što ga čini jedinstvenom pojavom u Evropi. Sa geoistorijskog i geopolitičkog stanovišta posmatrano, Balkan predstavlja svojevrsan “etnički koktel” (Z. Bžežinski) stanovništva i država sa “nesavršenim granicama” (S. Hantington) kroz istoriju.

Na geopolitičkom prostoru Balkana obitavaju sledeći narodi i etničke grupe: a) *južnoslovenski narodi i etničke grupe* (Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci, Makedonci, Bugari, Muslimani, Bošnjaci, Goranci, Bunjevci, Šokci, Krašovani, Torbeši, Pomaci); b) *zapadnoslovenski narodi i etničke grupe* (Slovaci i Rusini); c) *istočnoslovenski narodi i etničke grupe* (Ukrajinci i Rusi); d) *romanski narodi i etničke grupe* (Rumuni, Moldavci, Vlasi i Aromuni); e) *ugro-finski narodi i etničke grupe* (Mađari, Sekelji); f) *turski narodi* (Turci, Gagauzi) i g) *ostali indoevropski narodi i etničke grupe* (Albanci, Grci, Romi, Egipćani, Aškalije).

Pojedinačno posmatrano, etnički sastav zemalja je različit, ne samo po grupama koje čine pretežni deo stanovništva već i po njihovom broju i srazmeri udela, tako da se mogu razlikovati dva osnovna tipa etničke strukture: homogena i heterogena. Homogenu

¹ “U svetu ima svega desetak jednonacionalnih država, u kojima živi svega 0,5% svetskog stanovništva. Višeetničke, višenacionalne države, višekonfesionalna društva, multikulturalizam – to je pravilo, a ne izuzetak, jer u svetu postoji oko 200 država, a pretpostavlja se da ima više hiljada politički relevantnih, etničkih ili nacionalnih grupa, zajednica (ima država koje imaju i 250 etničkih zajednica sa svojom tradicijom, jezicima – kao što je slučaj u Nigeriji, a u Ruskoj Federaciji je oko 150 etničkih grupa, iako im statistike kažu – 120) (Stanovčić, 2004: 16).”

etničku strukturu sa dominantnim učešćem jedne etničke grupe imaju *Grčka* (98% Grka) *Albanija* (95% Albanaca) i *Rumunija* (89,5% Rumuna). Izraženom heterogenom etničkom strukturom odlikuju se *BiH* (44% Bosanaca, 31% Srba, 17% Hrvata, 5,5% Jugoslovena i ostalih 2,5%), *Srbija i Crna Gora* (62,6% Srba, 16,5% Albanaca, 5% Crnogoraca, 3,3% Mađara i 12,6% ostalih), *Makedonija* (66,6% Makedonaca, 22,7% Albanaca, 4% Turaka, 2,2% Roma, 2,1% Srba i 2,4% ostalih) i *Hrvatska* (78,1% Hrvata, 12,2% Srba, 0,9% Bosanaca, po 0,5 % Slovenaca i Mađara, po 0,3% Crnogoraca i Albanaca, 0,2% Roma i ostalih 7%) (Golubović i Marković-Krstić, 2002).

Zemlje obuhvaćene našim istraživanjem – Srbija, Bugarska i Makedonija – susedne su balkanske države sa jednako izraženom etničkom mešavinom. U Srbiji bez Kosova, prema popisu stanovništva iz 2002. godine, Srbi čine većinu od 82,86% stanovništva, slede Mađari 3,91%, Bošnjaci 1,82%, Romi 1,44%, Jugosloveni 1,08%, Hrvati 0,94%, Crnogorci 0,92 %, Albanci 0,82%, te Slovaci, Vlasi, Rumuni, Makedonci, Muslimani, Bugari, Bunjevci, Rusini, Ukrajinci, Slovenci, Goranci, Nemci, Rusi, Česi i drugi; sve u svemu, oko 14% građana pripada nacionalnim manjinama, po čemu se ona svrstava u red zajednica sa najvišim procentom manjinskog stanovništva u regionu (Bašić, 2004b). Najbrojnija konfesija je pravoslavna, slede muslimani (suniti), rimokatolici i protestanti. Po popisu iz 2001. godine u Bugarskoj najviše ima Bugara, Turaka i Roma, ali i Rusa, Jermena, Vlaha, Srba i dr. Najviše je pravoslavaca i muslimana, mnogo manje katolika i protestanata (Mitev, 2004). Konačno, nacionalna pripadnost makedonskog stanovništva je sledeća: Makedonci 63%, Albanci 25,17%, Turci 3,85%, Romi 2,66%, Srbi 1,79%, Vlasi 0,48% (Škarić, 2004). Od veroispovednih grupa najzastupljeniji su makedonski pravoslavci (nepriznata Makedonska pravoslavna crkva), srpski pravoslavci i muslimani, zaostaju rimokatolici i različite protestantske verske zajednice. Očigledno, u tim zemljama Romi su veoma zastupljena nacionalna manjina.

Ergo, balkanska društva jesu već odavno multikulturalna, ali još uvek daleko od ideala interkulturalnih zajednica. Sporadični pokušaji uspostavljanja različitih odnosa zajedništva i saradnje u prošlosti, ali i ovovremeno insistiranje na uključivanju Balkana u evrointegracione tokove, oduvek su bili opterećeni strahom kulturnih subjekata od gubitka osobenog kulturnog senzibiliteta i “duhovne standardizacije” (A. Solženjicin).

Zatvaranje u “atare” kulturne samosvojnosti radije je birano od obogaćivanja kulturnog jezgra nadnacionalnim dimenzijama. Stoga je balkanski mozaik još uvek nedovršeno delo. Tek preplitanjem raznorodnih sadržaja dobiće na punoći balkanski regionalni kulturni kompleks, a različitosti prestatu da budu uzroci novih raskola. Očuvanju balkanskog kulturnog identiteta posebno bi doprinela izgradnja *regionalne balkanske kulturne politike*.

Kultura može biti “osnov identiteta određenih etničkih skupina na Balkanu, ali i okosnica identitarnih razlika koje mogu predstavljati uslov saradnje i prosperiteta, a ne samo međusobne odbojnosti i netrpeljivosti (Božilović, 2004: 33).” U svim onim situacijama kroz balkansku istoriju kada su kulturne barijere postajale nepremostive, etničko-konfesionalno-religijski triangel revnosno je označavan kao najpoželjniji društveni okvir poistovećivanja. Neretko, međutim, plima nezadovoljstva prerastala je u uzburkane talase etnocentrizma, verskog fanatizma i religijskog fatalizma, da bi se oni, posle kraćeg ili dužeg trajanja, ponovo primirivali. Evropska budućnost Balkana, pak, isključuje mogućnost novih “istorijskih udesa” njegovih naroda i računa na bolje razumevanje i poštovanje identitarnih razlika.

Uprkos izvesnim neslaganjima oko pojmovnog određenja, sociolozi na Balkanu danas se susreću sa najmanje četiri tipa “multi-kulti” odnosa: a) “multikulturalnost”, b) “multinacionalnost”, c) “multikonfesionalnost” i d) “multireligioznost”. Naravno, teško ih je jasno razgraničiti jer u balkanskoj zbilji suštinski se prepliću. Delom će naš zadatak biti da pojasnimo njihovo dvojenje.

Naučni podsticaj (sociologija religije)

Kraj XX-og i početak XXI-og veka obeležilo je naglašeno interesovanje za nacionalno, konfesionalno i religijsko. Doprinela su tome i tragična dešavanja na Balkanu, inicirana upravo prenaplašenim potcrtavanjem pobrojanih sastojaka grupnog identiteta. Sa svoje strane, krupna svetska događanja neumitno su uticala na smenu nacionalnog, konfesionalnog i religijskog imperijalizma nacionalnim, konfesionalnim i religijskim *pluralizmom*. “Nacija”, “konfesija” i “religija” pretvaraju se u “nacije”, “konfesije” i “religije”, monolitni nacionalni, religijski i konfesionalni sistemi u pluralne.

Usledile su i reakcije sociologa (posebno sociologa religije), koji istražuju uticaj različite nacionalne, konfesionalne i religijske pripadnosti na društvene odnose.

Nacionalno i religijsko pripadanje na Balkanu oduvek je činilo jedinstveni istorijski koloplet, uz periodično pridavanje većeg značaja čas jednom, čas drugom entitetu.² Nemerljiv doprinos religije nacionalnom osvešćenju balkanskih naroda zamenjen je, pogotovo pod uticajem industrijske i postindustrijske civilizacije, postepenim preuzimanjem od strane nacije dobranog dela društvenih funkcija religije. Sa druge strane, zaobiđene i nezadovoljene, pre svega, duhovne i moralne potrebe modernog čoveka, za koje se “nacionalni kišobran” svojim obimom pokazao nedovoljnim, vraćale su religiju ako ne na pijedestal društvenog, a ono barem u krug važnijih individualnih interesovanja.

Poseban “balkanski specijalitet” predstavljala je gotovo stopljenost tih dvaju pripadnosti do te mere da kada se govori o jednoj naciji, misli se istovremeno na njenu religiju ili konfesiju, a spominjanje jedne religije/konfesije automatski se dovodi u vezu sa konkretnom nacijom. U istoriji su zabeleženi i pokušaji da se jedna crkvena organizacija protegne na inu zemlju i tako asimilira njen etnički sastav.³ Utemeljenje nacionalnog identiteta na religijskoj pripadnosti unutar hrišćanstva moguće je, prvenstveno, u pravoslavnom krugu. Kod katolika nema nacionalnih crkava, a kod protestanata je otvorena mogućnost postojanja više konfesionalnih zajednica (crkava ili denominacija) unutar pojedine nacije. Islam je manje od ostalih religija združen sa nacionalnim amblemom. U prošlosti se pozitivnom sagledavala monolitnost pravoslavne crkve i vere pred asimilacijskim nasrtajima Osmanskog carstva, ponajpre zbog preklapanja njenih interesa sa opštedruštvenim.⁴ U savremenosti, međutim, usled razgranatog religijskog pluralizma, nijedna verska zajednica ne može više da računa na

² “Kada jednom prevlada nacionalna svijest, može se učiniti kao da je ona oduvijek postojala i da je njena prisutnost izraz nepromjenljivih datosti etničkog samobitka. U tom se trenutku treba vratiti na izvore, na prošlost u kojoj je ova svijest nastajala na vrlo složene načine, među kojima i vjerska pripadnost ima istaknuto mjesto (Dugandžija, 1983: 163).”

³ “Ovo se odnosi prije svega na uvjerenje da se preko bugarske autonomne crkve mogu asimilirati i Makedonci koji nisu stekli crkvenu autonomnost. To će i biti jedan od razloga zašto će Makedonci kasnije stvoriti nacionalnu svijest i odgovarajuće institucije (Dugandžija, 1983: 172).”

⁴ “Nije Srpska crkva očuvala srpski narod u tursko doba nego je srpski narod iskoristio srpsku crkvu kao autonomnu crkveno-političku ustanovu posle obnavljanja Pečke patrijaršije 1557. u svojoj borbi za odbranu narodne individualnosti, verskog uverenja i kulturne osobenosti u okviru jedne islamske države, kakva je bila Turska (Vasa Čubrilo, *Istorija političke misli u Srbiji 19. veka*, Prosveta, Beograd, 1958, str. 26; citirano prema: Dugandžija, 1983: 177).”

dominantnu poziciju u balkanskim okvirima. Okrenutost “svojoj” naciji, kao obliku osvajanja tog položaja, imala je negativan predznak i u bliskoj je prošlosti uglavnom završavala u hipertrofiranom religijskom etnocentrizmu.⁵

Naciju, konfesiju i religiju svrstavamo u red “zamišljenih” zajednica, koje svojim postojanjem doprinose stabilnosti kolektiviteta. Preovlađujuće je mišljenje da nacionalni, konfesionalni i religijski identitet sami po sebi ne znače ništa loše (Cvitković, 2002). Problem nastaje onda kada se nacionalni identitet preobrazi u sekularnu religiju, a konfesija i religija u nacionalnu ideologiju, kada se isforsiranim nametanjem nekog od njih ili nekom njihovom kombinacijom unutar jedne zajednice ugrožava pravo na drugačije identifikovanje pojedinaca ili druge zajednice u celini.

Analizirajući iskustva bosansko-hercegovačkog društva, Ivan Cvitković (2000) skreće pažnju na opasnosti *religijskog integralizma*: “Naime, model religijskog integralizma pojavljuje se posebno u situacijama prisutnosti ‘straha’ od dominacije sljedbenika ‘druge’ religijske ili konfesionalne skupine, odnosno u želji za očuvanjem svoje religijske i konfesionalne pripadnosti za koju se smatra da je ugrožena. Integralizam komunikaciju maksimalno svodi na pripadnost istoj religijskoj/konfesionalnoj skupini, a ekskluzivnost se, u načelu, očituje u odnosu spram pripadnika drugih religijskih skupina. Dogmatska netolerancija prenosi se na osobnu netoleranciju među vjernicima.”

Savremeni međureligijski i međukonfesionalni odnosi više nisu bazirani na uniformnosti i religijskom ekskluzivizmu već na razumevanju i poštovanju drugačije religijske i konfesionalne pripadnosti. Sociološke razlike između religija – koje proizlaze iz obredne prakse, mesta nastanka i kulturne rasprostranjenosti, doktrine, etičkog učenja, odnosa prema svetu, itd. – ne daju nikome za pravo da religiju i religijsku praksu “drugoga” smatra manje vrednom. Jačanje kulture religijskog pluralizma umanjuje razloge za religijsku i konfesionalnu distancu.

⁵ “Borba crkve za prisvajanje nacionalnog i kulturnog identiteta lako se pretvara, u takvim multietničkim i multikonfesionalnim prostorima kao što je ovaj jugoslovenski, u netoleranciju ili u otvoreno, pa čak i genocidno neprijateljstvo prema drugoj naciji ili drugoj verskoj zajednici (Indić, 1995: 250).”

Pragmatični podsticaj

Kao deo aktivnosti na realizaciji četvorogodišnjeg makroprojekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (2002-2004), koji se odvija na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije, u drugoj polovini 2003. godine izvedeno je komparativno iskustveno istraživanje “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” na uzorku od 1.786 ispitanika. Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika, koji su ostvareni na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Prikupljanje empirijske građe obavljeno je u pet okruga jugoistočne Srbije (Nišavski, Toplički, Pirotski, Jablanički i Pčinjski), tri opštine severozapadne Makedonije (Skoplje, Tetovo i Kumanovo) i dve oblasti centralne i zapadne Bugarske (Šumen i Veliko Trnovo). Srpski uzorak je sproveo tim nastavnika i saradnika Univerziteta u Nišu, bugarski je bio prepušten kolegama sa Univerziteta u Velikom Trnovu i Šumenu, a u Makedoniji je pružena nesebična pomoć Filozofskog fakulteta u Skoplju. U navedenim regionima uzorak je činilo većinsko stanovništvo i pripadnici triju manjinskih etničkih grupa, i to: u Srbiji Roma, Albanaca i Bugara; u Makedoniji Roma, Albanaca i Srba; u Bugarskoj Roma, Turaka i Vlaha. U nastojanju da se otklone tehničke prepreke za dolaženje do uporedivih podataka, upitnici su prevedeni na jezik manjina od strane stručnih prevodilaca, kako jezik ne bi bio prepreka u saobraćaju, te kako bi se postiglo potpunije razumevanje suptilnijih aspekata ispitivanih činjenica. Kako se radilo o prvom komparativnom sociološkom istraživanju tog obima i značaja, koje su kontrolisale kompetentne ekipe naučnika iz triju susednih balkanskih zemalja, odlučili smo se za interpretaciju dela empirijskih nalaza, posvećenih aktuelnoj temi etničkih odnosa na Balkanu.

Na analizu socijalne distance prema Romima ponukala su nas i određena dešavanja u okruženju, posvećena sveukupnom poboljšanju položaja pripadnika romske nacionalne zajednice, preciznije – pristupanje Srbije i Crne Gore međunarodnom projektu *Dekada uključenja Roma 2005-2015*⁶.

⁶ Više o tome na: <http://www.romadecade.org/en/index.php>

U organizaciji Svetske banke i Instituta za otvoreno društvo u Budimpešti je u junu 2003. godine održana konferencija “Romi u proširenoj Evropi – izazovi za budućnost”. Na toj Konferenciji visoki predstavnici zemalja učesnica – Srbije i Crne Gore, Mađarske, Rumunije, Makedonije, Češke, Slovačke, Hrvatske i Bugarske – dogovorili su se o pokretanju programa *Dekada uključenja Roma 2005-2015.* i za prioritete odredili oblasti obrazovanja, zdravstva, stanovanja i zapošljavanja. Ciljevima programa proglašeno je smanjivanje neprihvatljivih razlika između Roma i ostalog dela društva, kao i suzbijanje diskriminacije kroz izradu i implementaciju nacionalnih akcionih planova u prioritetnim oblastima, uz aktivno učešće nacionalnih romskih zajednica u ostvarivanje “Dekade”.

Svečano objavljivanje početka sprovođenja programa na međunarodnom nivou održano je 2. februara 2005. godine u Sofiji, potpisivanjem *Deklaracije dekade* od strane premijera zemalja učesnica. Iza toga je, u organizaciji Vlade RS, Ministarstva za ljudska i manjinska prava i Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine, u Beogradu 7. aprila 2005. označen start “Dekade uključenja Roma” u Srbiji.

Socijalno (ne)distanciranje – “barometar mudrosti” većine

Propitujući stanje međunacionalnih i međuverskih odnosa između južnoslovenskih naroda, N. Dugandžija (1983: 263) je pre više od dve decenije istakao zahtev da se “ozbiljnije prouči otkud toliki manjak potrebe za zajedništvom u istoj društvenoj sredini...” Odbojnost, ali i neprijateljstvo prema onome što je različito – a ono je pride i u manjinskom položaju – koristi se za kanalisanje sublimiranih nezadovoljstava i nesigurnosti iz svakodnevnog života i jačanje uverenja u sopstvenu vrednost. Katarzu za svakojake nelagode obično ispoljava dominantna grupa, dok se često nasuprot mogu naći pripadnici drugog, manjinskog naroda (na primer, Crnci, Južnoamerikanci ili Indijanci u SAD), etničke grupe (primera radi, imigranti – Afrikanci ili Indijci – u Velikoj Britaniji ili Arapi iz Magreba u Francuskoj), verske grupe (primerice, male protestantske verske zajednice u srpskom društvu), raznovrsni društveni pokreti (feministkinje, LGBT grupe⁷, osobe sa posebnim potrebama...) itd.

⁷ LGBT: Lesbian-Gay-Bisexual-Transgender – Lezbejske-Gej-Biseksualne-Transdžender grupe.

Usklađeni suživot i saradnja većine i manjine danas su u svetu činilac demokratije, stabilnosti i napretka, a politika ostvarivanja prava i zaštite manjina odraz opredeljenja jedne zajednice da tradicionalne raznolikosti predstavljaju društvene vrednosti koje treba očuvati i unapređivati. Donošenje konkretnih zakonskih rešenja, kojima se omogućava učešće manjina u vlasti i u upravljanju javnim poslovima, sloboda informisanja, mišljenja i izražavanja, pravo na obrazovanje i zapošljavanje, sprečavanje i kažnjavanje njihove diskriminacije – rečju, individualna građanska i politička prava i slobode – izraz su rešenosti društva da obezbedi integraciju manjina, ali bez njihove asimilacije ili getoizacije, već na osnovama očuvanja etničke posebnosti. Argumentacija, na primer, o tome kako se davanjem manjinama kulturnih prava zapravo podstiču dezintegracija i zahtevi za teritorijalnom autonomijom, odavno je napuštena u iole ozbiljnijim raspravama o načinima razrešavanja manjinskih pitanja. Jer, racionalno gledano, bez viška emocija, kao preduslov priključenja evropskim integracijama, balkanskim društvima predstojaće suočavanje sa problematikom “a) *interiorizacije* normi i zahteva manjinske politike, b) razumevanje manjinske politike kao *sistemske nužne* i u sklopovima stabilizovane demokratije, c) promišljanjem manjinske politike na nivou svakodnevnice u smislu obuhvatnog zakona, što podrazumeva i izgrađivanje kapaciteta za odnošenje prema drugima, d) osnaženjem onog dela političke, kulturne, medijske elite kojoj je postalo jasno da tretman etničkih manjina više nije unutrašnja stvar suverene države, f) podupiranjem stvaranja institucionalnih kapaciteta države koji će moći reagovati na negativne situacije, ali i uobličavati strateške zadatke (Lošonc, 2003: 203).”

A Romi su *par excellence* primer naroda “prebogatog” manjinskim iskustvom, i to iskustvom višestrukog manjinstva. Precizno seciranje njihovog položaja u Srbiji to najbolje objašnjava: “Oni su bar za sada na nekoliko stepenica i višestruko u manjinskom položaju. Jesu *etnička manjina* na republičkom nivou, ali, po pravilu, i *manjina okružena većinskom etničkom manjinom i većinskim narodom* (primera radi, Raška oblast: Romi – etnička manjina >< Muslimani/Bošnjaci – većinska etnička manjina >< Srbi – većinski narod), *ili samo većinskim narodom* (na primer, Nišavski okrug: Romi – etnička manjina >< Srbi – većinski narod). U navedenom pogledu, *zbog teritorijalne raspršenosti, ne očekuje se bitna izmena njihovog etničkog manjinstva*. Romi su i republička *verska manjina*, ali i *manjina okružena religijom većinske etničke manjine, koja, najčešće, nije i*

religija većinskog naroda (Raška oblast: Romi muslimani – verska manjina >< islam – religija Muslimana/Bošnjaka, većinske etničke grupe >< pravoslavlje – konfesija Srba, većinskog naroda), *ili samo religijom većinskog naroda* (Nišavski okrug: Romi pravoslavci/muslimani – verska manjina >< pravoslavlje – konfesija Srba, većinskog naroda) (Đorđević, 2003e: 214-215).”

Ništa bolji nije njihov položaj u Makedoniji i Bugarskoj. Tradicionalni stereotipi i predrasude najubedljivije svedoče o romskoj inferiornoj poziciji, koju su neki autori nazvali statusom “etno-klase” (A. Mitrović). Gde god da su, Romi su najčešće bedni, neobrazovani, nezaposleni... u večitim začaranim krugovima bez izlaska. Nalog opstanka u davnoj prošlosti nametao je bespogovorno pridržavanje tradicionalnih običaja da ne bi identitarne oznake iščilele pred asimilacijskim pretenzijama okružujućih naroda. Tekovine modernizacije oslobađaju Rome obaveze poštovanja prevaziđenih obrazaca, ali i nameću nove, bez kojih bitisanje u sadašnjosti neće biti moguće. Većina romologa slaže se u oceni sa D. B. Đorđevićem (2003a) da predstoji objedinjen i istovremen angažman u tri ključna društvena segmenta: *socijalno-ekonomsko područje, pravno-političko polje i sfera kulture*. Za tako nešto preko je potrebna *romska elita*, koja se tek rađa.

Stoga je neophodno osmišljavanje sveobuhvatne *strategije emancipacije Roma*, kojom bi se suptilno potražili putevi za prevazilaženje sadašnjih i predupređivanje budućih teškoća. (Pominjan program *Dekada Roma* omogućio bi pristup važnim finansijskim izvorima i time olakšao realizaciju planiranih aktivnosti.) Neizostavna sastavnica takve strategije bila bi i zaživljavanje ideje u većinskom narodu po kojoj “živeti pored etnički, rasno, verski, kulturno drugačijeg jeste prednost i bogatstvo, a nikako mana protiv koje se treba boriti” (Đorđević i Živković, 2002: 226). U suprotnom, romsko dosadašnje pasivno trpljenje etno-klasnog položaja preči da preraste, po nekima, i u *reaktivni nacionalizam*.⁸ A to je scenario koji više neće odgovarati ni većini ni manjini, a pogotovo Evropskoj zajednici.

⁸ Na prošlogodišnjem skupu naučnih poslenika iz Bugarske i Srbije, prvom takve vrste, učesnici su se iz izlaganja profesora dr Petra-Emila Miteva, uglednog bugarskog intelektualca, mogli upoznati sa interesantnom hipotezom o tome naglašena besperspektivnost, u kombinaciji sa diskriminacijom i uvreženim stereotipima, može dovesti do *izraženog romskog nacionalizma*, podržanog od strane fundamentalista iz arapskih zemalja. Hrabro se barata i sa tvrdnjom kako se može desiti da u bliskoj budućnosti tri etničke grupacije – bugarski Turci, Pomaci (bugarski muslimani) i *Romi islamske veroispovesti* postanu “rezervoar” međunarodnog terorizma, odnosno islamskog fundamentalizma u

Teorijsko polazište: od multikulturalizma do interkulturalizma

U etnički, konfesionalno i religijski heterogenim društvima posebno je značajno pitanje tolerancije. Tolerancija nije samo jedna od njegovih vrednosti, tolerancija je temeljna pretpostavka civilnog društva. Ona nikako ne znači biti samo trpeljiv prema drugom i drugačijem (rasi, etnosu, religiji, konfesiji...). Pogrešno je toleranciju poimati kao trpljenje nečega, jer trpi se ono što se mora. Samosavlađivanje i briga za drugog u njoj je osnovi. Tolerancija se i ispoljava u našem odnosu spram onoga što nam nije blisko, u spremnosti da se u sučeljavanju različitih argumenata iznađe kompromisno rešenje, ali i ispoštuje dogovoreno. Naravno, postoje i granice tolerancije, kada se netolerancija iskazuje prema onome što ometa sprovođenje tolerancije – nacionalizam, fašizam, rasizam itd.

Tolerantno odnošenje prema “drugom” i “drugačijem” podrazumeva i *dijalog* sa “onima pokraj nas”. Na samom početku novog milenijuma, najznačajnijim vrednostima postaju *pluralnost*, koja poštuje integritet raznih tradicija, i *dijaloški pristup* prema drugim narodima, religijama i konfesijama. Dijalog je put ka harmoniji, proces unutar koga se neprestano smenjuju uloge “učitelja” i “učenika”, spremnost da se “daje”, ali i da se “prima”. Dijalog upućuje na prožimanje kultura⁹, na uzajamno primanje i davanje – “dar i uzdarje”, što je daleko viši nivo od puke tolerancije. Dakle, tolerancija je predložak za dijalog – bez podloge koju ona podastire nema ni prožimanja kultura. No, iako prirodni, dijalog nije i obavezni nastavak tolerancije, moguća je tolerancija bez dijaloga i bez želje da se drugi iznutra bolje upozna. Moguće je da pripadnici različitih kultura žive *jedni pored drugih*, ali ne i *jedni sa drugima*. Tako stupamo na teren teorijskih rasprava o suštini *multikulturalizma* i *interkulturalizma*.

Multikulturalizam i *interkulturalizam* spadaju u red termina što se odnose na one pojave kojima se ekskluzivno bavi društveno-naučna teorija. Termin *multikulturalizam* prvi je upotrebio kanadski premijer Pjer Trido u jednom govoru iz 1971. godine. Društveno-naučne discipline i filozofija uzele su ga, pak, “pod svoje” nešto kasnije, a ozbiljno su se upustile u njegovo razmatranje tek osamdesetih godina i, naročito, tokom poslednje decenije dvadesetog veka (Turza, 2000). Takođe, devedesetih godina isteklog

Bugarskoj. Kada se i ispoljavao, u Srbiji se radilo o tzv. *defanzivnom nacionalizmu*, čija se pojava ogledala u, pre svega, pojačanoj tendenciji nepoverenja i izraženog straha u odnošenju prema drugima iz okruženja.

⁹ O prožimanju kultura, između ostalog, pročitati u: Đokić, 1976.

veka interkulturno opštenje postaje jasno konstituisana, teorijski i empirijski utemeljena, oblast naučnog istraživanja (ključna područja istraživanja jesu: opšti uslovi interkulturnog opštenja, struktura interkulture komunikativne kompetencije, neverbalna komunikacija itd.) (Rajić, 1998).

Istorijska prethodnica multikulturalizma bio je *kulturni pluralizam*, kojim je označavan tolerantan odnos između nacionalnih kultura, bez uvažavanja odnosa između kultura na subnacionalnom nivou (Božilović, 2002, 2003). *Multikulturalizam* možemo definisati kao kulturnu politiku koja prvenstveno teži manje ili više nezavisnoj koegzistenciji više kultura, paralelnom opstajanju različitih kulturnih obrazaca (Stojković, 1998). I dok multikulturalizam ima svoju “domovinu” i svoje korene – realna multikulturalna društva u evropskom kulturnom prostoru – nastanak interkulturelnih društava pomenjen je za budućnost.

Podržavajući razvijanje zajednica u kojima bi manjinske grupe stupale u dodir sa dominantnim kulturama kroz ravnopravnu interakciju, J. Kardos (Cardos, 1998: 9) sledećim rečima opisuje buduće društvo: “*Multikulturelno društvo* bi trebalo imati karakteristike društva u kome različite etničke grupe žive zajedno, ali bez interakcije. U njemu se manjinske grupe pasivno tolerišu, ali nisu prihvaćene od većinske grupe. *Interkulturelno društvo* bi trebalo definisati kao društvo gde različite grupe žive zajedno, razmenjuju životna iskustva, poštujući međusobno različite stilove života i vrednosti.” A. T. Indić (1995: 245) dodaje: “Poznavanje i razumevanje drugih kultura i uspostavljanje pozitivnih odnosa razmene i uzajamnog obogaćivanja među različitim kulturnim komponentama u okviru jedne zajednice (države ili zajednice više država, ili čitavog sveta) jeste suština *interkulturalizma*.” Označavajući interkulturalizam kao bitan model suživota u viševerskom društvu, katolički uglednik A. Kopilović (2001: 117) upućuje: “Stoga se vjersko življenje i izražavanje mora ispreplitati kulturom, i to kulturom življenja koja uključuje poznavanje drugoga i drugačijega, dijalog, poštovanje i prihvatanje tuđega i drugačijega, ne kao gubljenje vlastitoga, nego kao obogaćivanje uzajamnog života.”

B. Stojković (1997: 194) pridružuje se mišljenju teoretičara interkulturalizma o tome da je *zajednica iskustva* ono što predstavlja osnovu za uspostavljanje uspešne komunikacije između različitih grupa: “Što je zajedničko iskustvo veće u odnosu na

ukupno iskustvo svakog od učesnika u komunikaciji to je ona lakša i bliža je unutar kulturnoj komunikaciji i obratno – manje zajedničkog iskustva znači manju mogućnost uspešne i neposredne komunikacije i situaciju čini međukulturnom.”

Real-sociološka objektivnost i kritički pristup ne gube iz vida da je dugačak i mukotrpan put između tolerantne koegzistencije različitih kolektiviteta i njihovih kultura, makar i kao paralelnih kulturnih univerzuma, i njihovog dinamičnog i sadržajnog uzajamnog odnosa. Sa druge strane, eskalacija raznih -izama i rasne diskriminacije u mnogim evropskim društvima – da ne spominjemo poslednja tragična iskustva društava sa južnoslovenskih geopolitičkih prostora – urgentni su nalog za reaktuelizaciju i ozbiljnu teorijsku problematizaciju pitanja interkulturalnosti u multietničkim društvima.¹⁰

Sa teorijskih visina posmatrano, *interkulturno društvo*, u svojoj idealno-tipskoj varijanti, jeste jedan pozitivno-utopijski projekat. Stvarnost, pak, imperativno nalaže ljudskoj zajednici da se tako lako ne zadovoljava tolerantnom “koegzistencijom u razlikama”, već da neprestano teži višesmernoj interakciji kultura inih kolektiviteta koji konstruišu jedno multietničko društvo. Čak i onda kada, smatra M. Radojičić (1995: 409), “takvi projekti u svojim praktičnim operacionalizacijama, dakle u konkretnom životu multietničkih društava uvek, u manjoj ili većoj meri, odstupaju od svojih idealno-modelskih zamisli.”

Shodno izrečenom, savremenom balkanskom društvu predstoji *prerastanje iz multikulturnog u interkulturno*, odnosno *širenje i usvajanje ideje i prakse interkulturalizma u višekulturnoj zajednici*. Preciznije rečeno, razvijanje koncepta kulturne i obrazovne politike koji će unapređivati poštovanje kulturnog diverziteta i voditi stvaranju društva u kojem se različite kulture prožimaju.

A veza između interkulturalizma i Roma, jeste davnašnja. *Romi su paradigma interkulturalnosti*. Zašto? Zato što je *praktični interkulturalizam*, nezavisno od skrupuloznih teorijskih raspri, nešto što Romi već vekovima žive, svugde sa drugim etnosima i kulturama. Priča o “uzimanju” i “davanju”, o razmeni dobara sa okruženjem, najvidljivija je u *kulturnom podsistemu*, pri čemu je verski život njegova važna karika.

¹⁰ Poslednji je primer, svakako, tendencija preneglašavanja evropskog multikulturalizma *vis-a-vis* njene interkulturalnosti u Evropskoj uniji, kao državnoj zajednici naroda, i pesimističke projekcije u pogledu njene budućnosti.

PRVI DEO
TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

I TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1. POJMOVNO ODREĐENJE SOCIJALNE DISTANCE

Stereotipi i socijalna distanca jesu oblici i indikatori društvenih predrasuda. Iako se o njima može govoriti kao o neproverenim sudovima, u socijalnoj psihologiji predrasudama se nazivaju specifične vrste stavova, koje se od ostalih stavova razlikuju po tome “što su manje zasnovane na činjenicama ili su potpuno nezasnovane, što su otporne na promene (opiru se činjeničkoj ili logičkoj argumentaciji) i što uključuju relativno jak emocionalni odnos (Kuzmanović, 1992: 119).”

Gordon Olport definiše predrasudu kao “odbojni ili neprijateljski stav prema nekoj osobi koja pripada određenoj grupi, upravo zbog toga što ona pripada baš toj grupi; na osnovu grupne pripadnosti zaključuje se da pojedinac ima negativne karakteristike koje su inače pripisane datoj grupi (Allport, 1958: 8; citirano prema Mihailović, 1998: 412).” Postoje pasivne (nedostaje ima aktivna komponenta stava) i aktivne predrasude (pretpostavljaju različite stepene praktičnog delovanja). U skladu sa tim, za Olporta (1954, navedeno prema: Rot, 1975) etničke stereotipije su prvi stepen ispoljavanja predrasuda prema drugim narodima (sklonost da se o drugima loše govori i da se stereotipno ocenjuju); drugi stepen se manifestuje putem izbegavanja kontakta, odnosno ispoljavanjem *socijalne distance*; treći se ogleda u diskriminaciji (ograničavanje raznih prava); četvrti u fizičkim napadima i peti u genocidu drugog naroda. U sociologiji i socijalnog psihologiji od naročitog su značaja proučavanja etničkih i rasnih predrasuda.

Rudi Supek smatra da je društvena predrasuda “oblik društvene anti(sim)patije koji se očituje u pogrešnoj i nesavitljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda.” Autor naglašava da se razlika između običnih društvenih predrasuda i etničkih stereotipija sastoji “upravo u lakom izazivanju regresije u pogledu grupnog agresivnog ponašanja, odnosno grupne identifikacije u cilju mobilizacije prema nekom vanjskom neprijatelju (Supek, 1973: 80, 81).”

Nikola Rot definiše predrasude (u socijalnoj psihologiji) “kao logički neosnovan, uporno održavan i izrazitim emocijama praćen odnos prema različitim objektima (Rot, 1975: 367).” Rasne i etničke predrasude definiše kao negativne stavove prema tuđim rasama i etničkim grupama u celini, kao i prema pojedinim pripadnicima ovih rasa i grupa: “Pod etničkim stereotipijama mi podrazumevamo deo kognitivne komponente odnosa prema pojedinim narodima, i to takav deo kognitivnog odnosa koji karakteriše relativno uprošćeno i rigidno shvatanje o karakteristikama pripadnika pojedinih naroda. Ocene o osobinama pojedinih naroda uprošćene su i neadekvatne jer su ishod tendencije ka simplifikaciji a radi lakšeg snalaženja (Rot, 1975: 378).” Po njemu, negativni odnos ogleda se u potcenjivanju osobina, nepriznavanju sposobnosti, osuđivanju ponašanja, u nesklonosti i mržnji, kao i u spremnosti za preuzimanje ili podržavanje neprijateljskih mera protiv grupa ili pojedinih pripadnika.

U socijalno-psihološkoj literaturi insistira se na kognitivnoj komponenti stereotipa: “Slika o drugima – skup uverenja o tipičnim osobinama i načinu ponašanja druge grupe – podloga je na osnovu koje ljudi razvijaju afektivni odnos prema pripadnicima druge grupe i ponašaju se prema njima na određen način (Popadić i Biro, 2002: 33).” U istraživanjima najveća pažnja se poklanja rasnim i etničkim stereotipima, jer su veoma rašireni i od značaja za društveni život i odnose među ljudima.

Pojam (etničkih) stereotipa u nauku je uveo Volter Lipman još 1922. godine. On je u stereotipima video vrstu predstava ili stavova koji omogućavaju lakše snalaženje i orijentaciju pojedinaca u složenom svetu. Nasuprot Lipmanu i njegovim sledbenicima u psihološkoj književnosti izgrađeno je i drugo stanovište, prema kojem stereotipi predstavljaju “racionalizaciju postojećih predrasuda” u vezi sa etničkim grupama. To stanovište zastupali su Gordon Olport i Hans Jirgen Ajzenk, a kod nas Nikola Rot, Đorđe Đurić, Bora Kuzmanović, Dragomir Pantić i drugi autori (Mihailović, 1998: 413).

Etnički stereotipi potiču od ubeđenja u opšte karakteristike koje čine jednu grupu ljudi različitom od druge. U ranijim istraživanjima o stereotipima, istraživači su tvrdili da su te globalne procene etničkih grupa odražavale način mišljenja koji je u velikoj meri bio pogrešan, nelogičan, netačan i, štaviše, motivisan negativnim stavovima prema tim grupama (Alport, 1954; Lipman, 1922). Zatim su teoretičari modifikovali takav pristup, došavši do zaključka da je uopštavanje o različitim etničkim grupama nalik uopštavanju o

drugim kategorijama objekata (Hamilton, 1979). Oba tipa uopštavanja sadrže normalne kognitivne greške i ne nastaju isključivo iz motivacionih razloga. Iako su uopštavanja o različitim grupama ljudi podložna stvaranju predrasuda u kognitivnoj obradi, neki stereotipi mogu tačno da ukažu na stav da izvesne grupe imaju različite društvene uloge, pre svega, u pogledu društvenog statusa i profesije.

Bora Kuzmanović (1992: 120) pod stereotipijama podrazumeva “šematsku i krutu predstavu o osobinama ličnosti i obrascima ponašanja pripadnika neke grupe (u ovom slučaju etničke), koja se kruto prenosi i primenjuje kao unapred stvorena slika o gotovo svakom pojedincu iz te grupe.”

U radu *Changes in Ethnic Stereotypes of Serbs*, Dragomir Pantić (1996: 562) rezimira shvatanja pojma stereotipa na osnovu mnjenja niza autora. “U socijalnoj psihologiji pod stereotipom se obično podrazumeva rigidna, uglavnom netačna, pa i predrasudama obojena percepcija drugih osoba i socijalnih grupa. Stereotipi su pretežno rezultat deformisane percepcije i nekompletne generalizacije, ponekad i sasvim nekorektnog zaključivanja koje je uslovljeno predubedenjima, interesima, emocijama, ali takođe i tendencijom psihičkog ekonomisanja koja se manifestuje simplifikacijom raznovrsne i bogate stvarnosti i njenim redukovanjem na nekoliko kategorija. [...] Stereotipi ipak nisu uvek sasvim netačni, jer pripadnici grupa koji su predmet opažanja i procenjivanja mogu da poseduju neka zajednička obeležja ili barem slične osobine u smislu modalnih tipova.”

“Stereotipi, kao krajnje pojednostavljene predstave o sebi (autostereotipije) i drugima (heterostereotipije) dobijaju prostor i postaju posebno raširene u vreme velikih političkih, ideoloških, verskih i svih drugih sučeljavanja i sukoba, pretvarajući se u opasno propagandno oružje sa dugotrajnim dejstvom, čiji je otrovni uticaj teško neutralisati”, smatra Milan Ristović (1996: 23). Etnički stereotipi, sa idealizovanom slikom o vlastitoj grupi i negativnim predznakom o pripadnicima drugih etničkih grupa, standardna su posledica *etničkog narcizma*, sa svojim ekstremnim vidovima ispoljavanja – *paranoja etničke grupe* i *etnička deluzija* (Mihailović, 1998).

Jedna od najproduktivnijih metoda analiziranja *etničkih stereotipa* jeste upotreba “spiskova sa karakternim osobinama”, koja omogućuje istraživaču da uporedi *stereotype* o samom sebi jedne etničke ili nacionalne grupe sa stereotipima te grupe o drugim

ljudima. Ovaj postupak razotkriva latentne i implicitne stavove prema “stranim” etničkim grupama, čak i one koje izmiču ispitanikovoj pažnji. Gudkov (L. D. Gudkov) (1996) smatra da etničke predstave nisu statični skupovi nezavisnih atributa i svojstava, već namerne i dinamične konstrukcije, strukture međuodnosa i samodefinisanja etničkih grupa. Činjenica da ispitanici jednim kategorijama opisuju pripadnike svoje etničke grupe, a drugim kategorijama “one druge” omogućava konstrukciju *koeficijenta etničke poželjnosti* osobina kojima se opisuje sopstveni i onaj drugi narod.

Kako je već spomenuto, etničke stereotipije ne moraju uvek biti proizvod predrasuda, već se o njima može govoriti i kao o neopravdanim generalizacijama, tj. produktima površnog ili nedovoljnog poznavanja pojedinih naroda (Romi su dobar primer toga). Stoga se predrasude ispituju i na druge načine, na primer, putem socijalne distance.

Pojam *socijalne distance* ili *društvene udaljenosti* u sociologiju je uveo američki sociolog R. E. Park i definisao ga kao: “Stepen i mera razumevanja i intimnosti koji obeležavaju presocijalne i socijalne odnose uopšte (*Sociološki leksikon*, 1982: 116-117).” U vidu psihološke bliskosti ili udaljenosti od pripadnika nekih grupa, pretežno se odnosi na tzv. konativnu (ponašajnu) komponentu stava i operacionalno određuje kao spremnost da se prihvate ili odbiju karakteristični socijalni odnosi. Važno je prilikom korišćenja pojma društvene udaljenosti precizirati prema kome ili prema čemu se manifestuje distanca (pojedinaac, grupa, ideja) i u kom se obimu i formi ispoljava. Najveći broj istraživanja društvene udaljenosti izvršen je u oblasti rasnih i etničkih odnosa, zbog čega se posebno mesto u društvenim naukama poklanja *etničkoj udaljenosti*. Kao instrument za merenje socijalne distance najčešće se upotrebljava originalna ili modifikovana Bogardusova skala društvene udaljenosti. U njoj su navedeni socijalni odnosi različitog stepena bliskosti i od ispitanika se traži da označi one odnose koje bi prihvatio sa članovima određene etničke grupe.

U magistarskoj tezi usvajamo sledeća operacionalna određenja društvenih predrasuda, etničkih stereotipa i etničke udaljenosti.

1. *Društvene predrasude* su specifične vrste stavova, najčešće praćene negativnim emotivnim nabojem o osobenim karakteristikama pojedinaca, formirane na osnovu

činjenično neutemeljenih, vrednosno pristrasnih i teško promenljivih generalizacija o društvenim grupama kojima oni pripadaju.

2. *Etnički stereotipi* su široko rasprostranjene, neodgovarajuće, uprošćene i krute predstave o sebi (autostereotipi), odnosno opštim obrascima ponašanja konkretnih naroda (heterostereotipi), nastale iz potrebe za svođenjem društvene stvarnosti ili zbog racionalizacije postojećih predrasuda o etničkim grupama i podrazumevaju kognitivnu komponentu stava.

3. *Socijalna distanca* obuhvata konativnu komponentu stava i označava spremnost da se prihvate ili odbiju karakteristični socijalni odnosi sa pripadnicima pojedinih naroda.

Američki sociolog Emori S. Bogardus prvi je konstruisao tehniku čiji je specifičan cilj merenje i poređenje stavova prema rasnim i etničkim grupama, ali se ona, uz određene modifikacije, može primeniti za ispitivanje socijalne distance prema bilo kojoj grupi osoba. Primenom Bogardusove skale na nacionalnim skupinama na indirektan način merimo predrasude ispitanika, pa se na osnovi dobijenih rezultata može zaključivati o stepenu međunacionalne tolerancije jedne nacionalne skupine prema drugoj, odnosno spremnosti različitih nacionalnih grupa da razvijaju duh saradnje u multikonfesionalnim sredinama.

Pod *socijalnom distancom* Bogardus je podrazumevao stepen razumevanja i psihološke bliskosti (odnosno udaljenosti) u odnosu na različite pojedince ili grupe. Njegova *skala društvenog odstojanja (skala socijalne distance)* sastoji se od izvesnog broja tvrdnji koje su odabrane na *apriori* osnovi da izazovu odgovore koji će biti indikatori za stepen prihvatanja ma koje nacionalne grupe od strane subjekta. Tvrdnje su raspoređene na kontinuumu koji polazi od najvećeg stupnja bliskosti koji je osoba spremna prihvatiti s prosečnom osobom određene grupe, dakle, prihvatanje da se stupi u brak, do neprijateljskog stava (da se prosečni pripadnik određene grupe protera iz zemlje). Navedeno je 7 karakterističnih odnosa: 1. blisko srodstvo putem braka, 2. članstvo u istom klubu kao izraz prsnog prijateljstva, 3. stanovanje u istoj ulici, 4. zaposlenje u istoj firmi, 5. državljanstvo u istoj državi, 6. poseta zemlji i 7. isključenje iz zemlje. Ispitanici treba da odgovore sa “da” ili “ne” i time iskažu da li su skloni da prihvate svaki od ovih odnosa sa pripadnikom neke grupe. Logika skale je da stepen bliskosti koji je osoba spremna ostvariti s prosečnim članom određene grupe, iskazan

procenom na skali, odgovara njenom odabiru i ponašanju u stvarnom životu. Rezultat na skali izražen je brojem čija vrednost ukazuje na prihvatljiv stepen bliskosti.¹¹

Mi ćemo koristiti modifikovanu Bogardusovu skalu od sedam odnosa za ispitivanje socijalne distance: 1. stupio bih u brak, 2. imao bih za prijatelja, 3. živeo bih u susedstvu, 4. radio bih u istoj firmi, 5. imao bih za pretpostavljenog, 6. živeo bih u istom gradu i 7. živeo bih u istoj državi (vidi tabelu 9).

Tabela 1

BOGARDUSOVA SKALA SOCIJALNE DISTANCE

U koju vrstu odnosa biste stupili sa pripadnicima dole pobrojanih nacija, manjina i etničkih grupa? (Kodovi 1, 2, 3 za da, ne i neutralno – upisivati kodove)

ODNOS	NACIJA												
	Crnogorac	Hrvat	Makedonac	Srbin	Muslim/ Bošnjak	Grk	Rom	Bugarin	Albanac	Mađar	Vlah	Rumun	Turčin
1. Stupio bih u brak													
2. Imao bih za prijatelja													
3. Živeo bih u susedstvu													
4. Radio bih u istoj firmi													
5. Imao bih za pretpostavljenog													
6. Živeo bih u istom gradu													
7. Živeo bih u istoj državi													

2. POJMOVNO DEFINISANJE ČINILACA

KOJI ODREĐUJU SOCIJALNU DISTANCU

U skladu sa definisanim predmetom, ciljem i zadacima rada, biće ispitivan uticaj etničko-religijskih činilaca na socijalnu distancu prema Romima. Iz razloga kontrole primarnih efekata, posmatraće se i uticaj ostalih nezavisnih varijabli na socijalnu distancu prema Romima. Sve posmatrane nezavisne varijable svrstaćemo u, uslovno označeno, tri grupe činilaca: *biološku* (pol, uzrast), *socijalnu* (mesto stanovanja, obrazovanje, zanimanje, materijalni status) i *etničko-religijsku* (nacionalna, religijska i konfesionalna identifikacija).

¹¹ Opširnije o Bogardusovoj skali u: Kreč, D., Kračfeld, R. S. i I. L. Balaki (1972); Gud, V. i P. Het (1966) i Supek, R. (1968).

2.1. Biološka grupa činilaca

2.1.1. Pol

Iako lično obeležje, *pol* ispitanika je duboko društveno uslovljena nezavisna varijabla. Različite društveno-istorijske okolnosti uvek su na specifičan način određivale muško-ženske odnose. Davno su prevaziđeni stereotipi o osobenoj ženskoj psihologiji i podređenoj ulozi žene u polnim odnosima. Mnoge stvari još uvek nisu promenjene (naročito u opstajućim tradicionalnim zajednicama, za šta je Balkan još uvek dobar primer), ali se, sa brojnim oblicima emancipacije koje je iznedrio dvadeseti vek, položaj žene u mnogim segmentima značajno poboljšao, pre svega u pogledu socijalne i kulturne promocije putem obrazovanja, profesionalne delatnosti, društvenim i političkim aktivizmom. Žene su sebi obezbedile prodor iz sfere privatnog u sferu javnog života, ali se nisu tom prilikom rešile novih iskušenja. Imperativi savremene egzistencije i nove forme raspodele moći u društvu ostavljaju sve manje mesta za uspešnu kohabitaciju surovih mehanizama tržišnog poslovanja i idilične slike o majci kao stubu porodičnog života. Sve je više razvedenih, ali i nevenčanih brakova i samohranih majki sa decom. Sa druge strane, izmenjene okolnosti podrazumevaju i promenjenu ulogu muškaraca, kojima je od pamtiveka pripisivana uloga zaštitnika porodice i dominantni položaj u “muškoj civilizaciji”. Savremeno poslovanje sve više zahteva sofisticirana i komplementarna znanja, visok stepen adaptibilnosti i brzo reagovanje na promene u funkcionisanju tržišta, što više nisu osobine koje “jači pol” zadobija rođenjem. Nezaposlenost sve više pogađa mnoge porodice u svetu, pri čemu je muškarci mnogo dramatičnije doživljavaju od žena. Pogotovu ukoliko se na tom putu ispreče predstavnici starih i novih nacionalnih manjina i etničkih grupa, kao posednici ili traženih umeća ili jeftine radne snage. Ipak, ujednačavanje muškaraca i žena u pogledu neizvesnosti socijalnog položaja dovodi do toga da se pol ne pokazuje presudnim diskriminatornim faktorom u međuetničkim tenzijama.

2.1.2. Uзраст

U dosadašnjim ispitivanjima javnog mnjenja *uzrast* ispitanika uvek je uvažavan u ispoljavanju etničke distance. Pogrešno je, međutim, apriorno odvajanje generacijskog od delovanja brojnih situacionih činioca, koji su na mnogo načina uslovljavali dešavanja u

bliskoj prošlosti balkanskih društava. Specifične individualne karakteristike osobene za pojedine periode odrastanja i sazrevanja ljudske ličnosti umnogome određuju stav prema sopstvenoj i drugim nacijama, ali je taj stav uvek “obojen” uticajem socijalizacijskih agenasa (primarne i sekundarne društvene grupe, institucije i organizacije). Aktuelni odnosi između nacija na političkom i kulturnom planu poslednjih decenija u bivšoj Jugoslaviji različito su uticali na svest o međunacionalnim odnosima i percepciju etničke “drugosti” među mladima, onima srednjih godina i najstarijem stanovništvu. Neretko su, na primer, čitava istraživanja posvećivana propitivanju stavova i mišljenja omladinskog uzrasta (Rot i Havelka, 1973; Joksimović i dr, 1974; Đurić, 1980; Baćević, 1990). Uvek se mlada generacija odlikovala otvorenosću i mondijalističkom orijentacijom, ali ne treba gubiti iz vida njeno nezadovoljstvo trenutnim teškim položajem i procenama istinskih mogućnosti ove uzrasne skupine za uticaj na buduća društvena kretanja.

2.2. Socijalna grupa činilaca

2.2.1. Mesto stanovanja

Mesto stanovanja ne igra više onako presudnu ulogu u formiranju javnomnjenjskih stavova, kao što je to nekada činila diferencijacija na selo i grad. Tradicionalna predindustrijska kultura, osobena za ruralne krajeve, pretrpela je značajne izmene, a intenzivna urbanizacija približila je u gledanjima seosko i gradsko stanovništvo. Istovremeno, ruralni egzodus iz druge polovine dvadesetog veka gradsko stanovništvo nije samo uvećao, već je i prekomponovao njegov duh: na delu je i “poseljachenje” nekadašnjeg neprikosnovenog pogleda na svet velikih svetskih metropola produktima masovne, novokomponovane kulture.

2.2.2. Obrazovanje

U formiranju i interiorizovanju stavova i vrednosti individua *obrazovanje* igra sve presudniju ulogu. *Globalizacija obrazovanja*, započeta u drugoj polovini dvadesetog veka, tehnološki progres i stvaranje jedinstvenog “svetskog društva” nametnuli su potrebu permanentnog usavršavanja pojedinca, sada “građanina sveta”. Pojedinci “naoružani” svakovrsnim specijalizovanim znanjima i veštinama lakše i uspešnije “brode” savremenim tržišnim magistralama, jednovremeno pripremajući sebe za život

jednih sa drugima i razvijajući svest o tome da je ljudska zajednica spektar različitosti – rasnih, verskih, nacionalnih, kulturnih... – koje se moraju poštovati i uvažavati.

2.2.3. Zanimanje

Zanimanje je, skupa sa obrazovanjem i materijalnih položajem, jedan od ključnih pokazatelja ukupnog socijalno-ekonomskog statusa pojedinca. Dostignuti obrazovni nivo konkretno uslovljava mogućnost obavljanja određenog posla, kojim se obezbeđuju neophodna materijalna sredstva za zadovoljavanje ličnih i porodičnih potreba. U jednom društvu pojedine profesionalne delatnosti mogu biti manje ili više cenjene na tržištu, ali je pravilo da bolji poslovi nose sa sobom i veći ugled u zajednici i dalju mogućnost napredovanja na lestvici vertikalne društvene pokretljivosti. Obavljanje nepopularnih i slabo plaćenih poslova dodatno vodi u deprivilegovan i besperspektivan društveni status. Time je onemogućena sopstvena socijalna promocija, vrlo često i ostalih članova porodice. Međutim, ovaj u malo čemu promenjen zapadni obrazac procene uspešnosti, treba dopuniti osobenostima društava u tranziciji. Domaćice, poljoprivrednici i penzioneri odvajkada su pripadali marginalnim društvenim slojevima, s tim da gibanja na lokalnom, ali i savremenom svetskom tržištu, nose opasnost da im se, po socijalnoj uskraćenosti, u bliskoj budućnosti približe i mnoga niskokvalifikovana radnička i zanatska zanimanja.

2.2.4. Materijalni status

Sveopšte osiromašenje, koje su sa sobom donele devedesete godine prošlog veka u većini balkanskih zemalja, uslovalo je težak *materijalni položaj* najvećeg dela stanovništva. Privredni kolaps, propast velikih industrijskih sistema, inflatorni udari, konflikti visokog rizika, čak i oružani sukobi, istanjili su nekada bogate fondove, dovodeći najšire narodne slojeve do ruba egzistencije, istovremeno stvarajući malobrojni sloj izuzetno bogatih. U situaciji pomeranja donje granice socijalne izdržljivosti i pogoršanog kvaliteta života gotovo svih ljudi, bez mogućnosti da se realno utiču na njegovu izmenu, lako je manipulirati kolektivnim osećanjima i projektovati krivicu za tragičnost položaja na nekog “dežurnog krivca”. Zbog toga ovo sociološko obeležje ne svrstavamo u red važnih činilaca koji određuju društvenu udaljenost od Roma.

2.3. Etničko-religijska grupa činilaca

2.3.1. Nacionalna identifikacija

Identifikovanje sa nacijom jedna je od važnijih odlika društvenog identiteta. Mnogo puta do sada se nacionalna pripadnost izdvajala kao bazični diferencirajući činilac društvenog (ne)prihvatanja osobe drugačijeg etničkog porekla. U domaćoj literaturi termini “etnički identitet” i “nacionalni identitet” vrlo se često sinonimno upotrebljavaju, jer im se značenja uveliko prepliću, mada je takav pristup pogrešan. Interpretirajući Hobsbauma (Hobsbawm), Putinja i Fenar (Poutignat& Fenart) (1997: 57) na sledeći način objašnjavaju njihovu međusobnu upućenost, ali i razliku: “Takode je tačno da nacionalizam, da bi ostvario svoj program, nastoji da se poistoveti s etnicitetom pošto mu ovaj omogućuje da naciju zasnuje u istorijskom kontinuitetu i pribavi joj osećanje 'nas', naime osećanje identiteta koje joj nedostaje upravo u onoj meri u kojoj je ona novija tvorevina.” Nacionalni identitet deo je socijalnog identiteta koji se temelji na pripadnosti nacionalnoj grupi/naciji (vidi tabelu 2). Nacionalni identitet i nacija predstavljaju složene konstrukte sačinjene od više uzajamno povezanih komponenata – etničke, kulturne, teritorijalne, ekonomske i pravno-političke: “Nacija se, dakle, može definisati kao *imenovana ljudska populacija sa zajedničkom istorijskom teritorijom, zajedničkim mitovima i istorijskim sećanjima, zajedničkom masovnom, javnom kulturom, zajedničkom ekonomijom i zajedničkim zakonskim pravima i dužnostima svih pripadnika* (Smit, 1998: 30).”

Pokazalo se da ljudi svoj nacionalni identitet određuju na osnovi različitih kriterijuma, ali su istraživači uglavnom saglasni oko četiri njegove najvažnije komponente: 1. *komponenta samoidentifikacije* sebe kao člana određene nacionalne grupe, pri čemu ova pripadnost može biti određena poreklom ili vlastitim opredeljenjem; 2. *osećaj pripadnosti* određenoj grupi, koji po intenzitetu može varirati od vrlo snažnog osećaja, sa jakim emocionalnom vezanošću, do osećaja samo formalne pripadnosti grupi; 3. *pozitivni ili negativni stavovi prema članstvu u grupi* (ponos i zadovoljstvo pripadnošću nasuprot poricanju nacionalnog identiteta i želje za prelaskom u drugu nacionalnu grupu) i 4. *uključenost u rad i život nacionalne grupe* (negovanje nacionalne tradicije i kulture, upotreba nacionalnog jezika, poznavanje istorije i kulture svog naroda, učestvovanje u formiranju nacionalnih institucija, itd).

Tabela 2

NACIONALNA IDENTIFIKACIJA	
<i>Kako se nacionalno opredeljujete? Kao:</i>	
1.	Albanac
2.	Bugarin
3.	Rom
4.	Srbin
5.	Makedonac
6.	Turčin
7.	Vlah

2.3.2. Konfesionalna identifikacija

Opšte je mesto u sociologiji religije da se klasična religioznost sastoji od dva konstitutivna elementa: *religiozne svesti* i *religioznog ponašanja i udruživanja*. Religiozna svest proučava se preko: *konfesionalne identifikacije*, *lične religijske identifikacije*, preciznije lične religijske identifikacije, izjava o verovanju u postojanje boga, u zagrobni život, u Isusov božanski karakter, o potrebi religije čoveku itd.

Konfesija ili *veroisповest* (pripadanje nekoj veri) jeste pojam vezan za hrišćanstvo. Konfesionalna identifikacija nije jednoznačan, već složen i dinamičan fenomen. Dosadašnja empirijska istraživanja pokazala su da je priznavanje veroisповednog pripadanja daleko najrašireniji vid ispoljavanja tradicionalne vezanosti ljudi za religiju i crkvu (vidi tabelu 3). Međutim, konfesionalno opredeljivanje ne označava automatski i individualnu religioznost. U početku se neretko konfesionalna identifikacija izjednačavala sa *konfesionalnim mentalitetom*, stanjem duha koje u datom okruženju “boji” kasnija individualna verska opredeljivanja. Najčešće se, međutim, meša sa religijskom identifikacijom, odnosno religioznošću, izazivajući tako brojne sporove.

Tabela 3

KONFESIONALNA IDENTIFIKACIJA	
<i>Kako se konfesionalno opredeljujete? Kao:</i>	
1.	Pravoslavac
2.	Musliman (pripadnik islama)
3.	Protestant
4.	Nešto drugo, šta?
5.	Ne priznajem ni jedno konfesionalno poreklo
6.	Ne znam koje mi je konfesionalno poreklo
7.	Ne želim da se izjasnim

Ne gubeći iz vida da konfesionalna identifikacija nije istovetna s religioznošću spoljašnjeg sociološkog vida, u našem istraživanju prihvatamo da ona može označavati: “1) aktuelnu vezanost za konkretnu veroispovest, i time aktuelnu osobnu religioznosti; 2) tradicijsku povezanost s određenom veroispovesti – i usled poistovećivanja religije i etnosa – bez religioznosti, ali s jasnom svešću o konfesionalnoj pozadini i 3) priznavanje konfesionalnog porekla, ‘religije po rođenju’ (‘religije dedova i očeva’), uprkos pomanjkanju razložne svesti o tome i sopstvenoj bezreligioznosti (Đorđević, 1998b: 266).” Podsećanja radi, ne treba zaboraviti i na bezkonfesionalnost, kada ljudi odbijaju identifikaciju u konfesionalnim terminima ili ih u psihičko-saznajnom smislu ne poseduju. Tako se, na primer, u slučaju Srba može govoriti o: nereligioznim Srbima, pravoslavicima po rođenju; nereligioznim Srbima, tradicionalnim pravoslavicima i religioznim Srbima, aktuelnim pravoslavicima.

2.3.3. Religijska identifikacija

Religijska identifikacija označava aktuelnu vezanost za religiju i crkvu. U sociološko-empirijskim istraživanjima ispitanik određuje svoje mesto na sledećem religioznom kontinuumu tranzitivnog karaktera: religioznost (vernici) – sekularnost (religiozno neopredeljeni) – sekularizam (nisu vernici) – ateizam (ateisti) (Ђорђевић, 2003x).

U iskustvenim istraživanjima religijska identifikacija najčešće se ispituje upotrebom dveju skala (ne)religioznosti, opšte i konkretnije prirode: lične religijske identifikacije i preciznije lične religijske identifikacije (vidi tabele 4 i 5).

Tabela 4

LIČNA RELIGIJSKA IDENTIFIKACIJA	
<i>Kakav je Vaš odnos prema religiji? Da li ste Vi lično:</i>	
1. Religiozni	
2. Ravnodušni prema religiji	
3. Niste religiozni	
4. Ateista	

Tabela 5

PRECIZNIJA LIČNA RELIGIJSKA IDENTIFIKACIJA	
<i>Kako biste opisali svoj odnos prema religiji?</i>	
1.	Uveren sam vernik i prihvatam sve što moja vera uči
2.	Religiozan sam, mada ne prihvatam sve što moja vera uči
3.	Dosta razmišljam o tome, ali nisam načisto verujem li ili ne
4.	Prema religiji sam ravnodušan
5.	Nisam religiozan i nemam ništa protiv religije
6.	Nisam religiozan i protivnik sam religije

Podaci o religijskoj i konfesionalnoj samoidentifikaciji polazni su okvir o rasprostranjenosti religioznosti u istraživanoj populaciji kroz iskaz o tome kako se identifikuju na skali lične religijske identifikacije, koja predstavlja kontinuum od uverenog vernika do protivnika religije, te kojoj konfesiji pripadaju (pravoslavnoj, katoličkoj, protestantskoj...). Iako je reč o starim klasifikacijama, korišćene su zbog mogućnosti komparacije sa istraživanjima iz prethodnih decenija, kao i činjenice da se ravnopravno koriste i u nekim novijim iskustvenim proučavanjima (Marinović-Jerolimov, 2005).

3. ROMI – ETNIČKA I VERSKA MANJINA U SRBIJI, MAKEDONIJI I BUGARSKOJ

Srbija. Prema poslednjem popisu iz 2002. godine, u Srbiji živi 108.193 Roma. Međutim, demografi procenjuju da u Srbiji živi znatno veći broj Roma, oko 450.000. Razlika između utvrđenog i procenjenog broja Roma posledica je “etničke mimikrije”, tj. odluke samih Roma da se prilikom popisa stanovništva izjašnjavaju kao pripadnici neke druge narodnosti, a ne kao Romi (Jovanović, 2003). Najviše ih je u jugoistočnoj Srbiji, a u pojedinim opštinama (Surdulica, Bujanovac, Bojnik, Vladičin Han) učešće Roma u ukupnom stanovništvu kreće se i do 1/3 (*Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji*, 2002: 78). Nastava na romskom jeziku u Republici Srbiji ostvaruje se na osnovu odluke Ministarstva prosvete iz 1997. godine, usvajanjem nastavnog plana i programa osmogodišnjeg školovanja koje je podnela Matica romska, za sada u svega nekoliko škola. Međutim, podaci iz popisa iz 2002. godine otkrivaju da samo 21,9% Roma završi osnovnu školu, 7,8% srednju, a tek 0,3% ima više ili visoko obrazovanje. Gotovo 80% učenika specijalnih škola za decu sa posebnim potrebama su romske nacionalnosti. Danas

postoji na desetine romskih društvenih i političkih udruženja. Od 1989. godine u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti postoji Komisija za proučavanje života i običaja Roma, a na romski jezik su prevedeni “Novi zavet” i “Petoknjižje”. Sadržaji na romskom jeziku na nacionalnoj televiziji emituju se kroz više emisija, postoji i svakodnevni radio program, a formirani su i prvi samostalni romski mediji. Način na koji se izveštava o Romima u štampanim medijima stvara sliku o njima kao o društvenoj grupi kojoj je potrebna pomoć, mada se pojedini tekstovi odlikuju vrednosno negativnim generalizacijama (Milošević i Stojić-Atanasov, 2003).

Iako je još 1927. godine u Beogradu osnovana “Prva srpsko-ciganska zadruga za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti”, a sedamdesetih godina prošlog veka, u sastavu nekadašnje SFRJ, pokrenuti početni mehanizmi zaštite nacionalnog i kulturnog identiteta nacionalnih manjina, Srbija će ostati zapamćena kao zemlja koja je među poslednjim priznala Romima status nacionalne manjine, usvajajući 2002. godine *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*. Time su institucionalizovani neophodni preduslovi za intenziviranje procesa sveukupne socijalno-ekonomske emancipacije Roma. Ubrzo nakon toga formiran je i prvi *Nacionalni savet Roma Srbije i Crne Gore*, a Vlada Republike Srbije je obrazovala *Savet Republike Srbije za nacionalne manjine* u čijem radu romski predstavnici ravnopravno učestvuju sa predstavnicima ostalih nacionalnih manjina Republike. Reč je o prvim koracima u rešavanju nagomilanih problema, a upućeniji u ovu problematiku izdvajaju sijaset paralelnih frontova na kojima tek predstoji koordinirana akcija: “Obezbediti društvenu i političku podršku; osnažiti trenutno krhke i gotovo neformalne institucionalne pretpostavke u smislu usvajanja skupštinske deklaracije o položaju Roma u Srbiji; obezbediti donošenje odluka Vlade Republike Srbije u vezi sa prihvatanjem obaveza iz odgovarajućeg programa integracije i razvijanjem mehanizama za njihovo sprovođenje; uspostaviti programske i donatorske koordinacije međunarodnih institucija za finansiranje i evaluaciju programa i projekata posvećenih Romima; uključiti stručnjake u ove procese i, najzad, obezbediti permanentna budžetska sredstva za realizaciju programa integracije (Bašić, 2004a: 75).” Odgovornost za sprovođenje planiranih mera treba da bude adekvatno podeljena između centralne i lokalnih vlasti, pripadnika romske zajednice i ostalih građana.

Bugarska. Prema poslednjim statističkim podacima iz 2001. godine u Bugarskoj živi 370.908 Roma, dok ih je prema nezvaničnim procenama oko 900 hiljada. Iako su osnovna građanska prava Roma uglavnom rešena u prvim godinama postsocijalističkog perioda, u Bugarskoj prema Romima vlada neskriveno negativan odnos (Марушиакова, 1992; Марушиакова и Попов, 1993; Канев, 1997). Na konferenciji na temu “Manjine i mediji: realnost i predrasude”, održanoj 1997. godini u Sofiji, Krasimir Kanev – dugogodišnji istraživač položaja etničkih manjina u svojoj zemlji, sada predstavnik bugarskog Helsinškog komiteta – izneo je tezu da je u svesti običnih građana “Rom oličenje kriminalca”. Potporu ovakvom stavu našao je u izveštajima nadležnih policijskih organa u kojima se za trećinu počinjenih kriminalnih dela u zemlji optužuju Romi. I tekstovi u medijima potkrepljuju ovu tezu: od 1.440 tekstova o manjinskim grupama u prvih šest meseci u 1997, 887 bilo je posvećeno Romima, od čega je 497 bilo sa negativnim predznakom. Bugarski sociolog Dejan Kjurinov postojeće stanje stvari sagledava na sledeći način: “Mediji su 100% preorijentisani na otkrivanje individualnog interesa masovnog čitaoca, a taj čitalac traži da nađe potvrdu svojih vlastitih stereotipa i predrasuda.”¹² Socijalna netrpeljivost stoga redovno prerasta u nasilničke ispade na rasnoj osnovi.

Malo je ili nimalo razumevanja za očigledne probleme u romskim getima na periferiji skoro svakog bugarskog grada i sela. Romi u Bugarskoj, usled odsustva stabilnog obrazovanja, visoke nezaposlenosti, nemogućnosti obezbeđivanja elementarnih uslova za život članovima porodice i odavanja različitim porocima, ostaju zatočenici “začaranog kruga bede” (A. Mitrović). Nepismeni, polupismeni i Romi na niskom obrazovnom nivou čine 60% ukupne romske zajednice (uzrasta 7 godina i više). Krajem devedesetih godina prošlog veka istraživanja su registrovala da je 70% radno-sposobnog romskog stanovništva bilo nezaposleno, a da je 60% korisnika socijalne pomoći romskog porekla. Povećan sitni kriminal uslovio je i veću društvenu netrpeljivost (Tomova, 1995, 1998; Mitev, 2004).

Makedonija. Prema podacima popisa iz 2002. godine u Republici Makedoniji živi 53.879 Roma, pretežno naseljenih u gradovima. Prema nezvaničnim procenama u ovoj

¹² O primerima rasističkih ispada u Bugarskoj, takođe, u tekstu: “Romi još uvek čekaju demokratiju”, www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199802/80211-025-pubs-sof.htm

zemlji ukupno živi od 170 do 200 hiljada Roma, uglavnom u divljim i neurbanizovanim getima (Ристовска-Димитријевска, 2003). Makedonija je prva od nekadašnjih jugoslovenskih država Ustavom priznala Romima status nacionalne manjine. Jedina je zemlja u kojoj Romi imaju vlastitu opštinu. Reč je o skopskoj opštini “Šuto Orizari”, jednom od najvećih romskih naselja u svetu, čija polovina žitelja svakodnevnu egzistenciju zasniva na skromnoj socijalnoj pomoći, nedovoljnoj ni za potrebe osnovne prehrane (Lakinska-Popovska, 2002: 152).

Pod uticajem neprekidnih migracija i asimilacijskih pretenzija okruženja, Romi u zapadnom delu Makedonije (Tetovo, Gostivar, Debar) ne govore maternji jezik, već samo albanski i turski. U istočnom delu, pak, Romi govore romski i turski jezik, a u Štipu i Kočanu zabeleženi su primeri njihovog deklarisanja kao Turaka. U verskom pogledu, preovlađuje islam i u manjoj meri hrišćanstvo, ali je iz zapadnih evropskih zemalja među makedonske Rome stigao i protestantizam, pre svih, učenje Jehovinih svedoka (Демировски, 2000).

Za razliku od sunarodnika u drugim zemljama, Romi u Makedoniji se nisu sukobljavali sa glasno izraženim neprijateljstvom. Iako se i u makedonskim medijima piše da među Romima ima mnogo prosjaka, sitnih kriminalaca, “čistača” kontejnera za smeće i slično, oni za sunarodnike važe kao veseli i dobrodušni građani. Situacija se korenito promenila nakon NATO intervencije na SR Jugoslaviju 1999. godine i ulaskom KFOR-a na Kosovo. Više od dvadeset hiljada muškaraca, žena i dece prihvaćeno je u pogranični kamp “Stenkovec”, a zatim su usledili premeštaji u odmarališta širom zemlje. Krenule su i prve reakcije lokalnog stanovništva, uglavnom negativnog predznaka, prema kosovskim izbeglicama. Vlada donosi odluku da se svi oni smeste pod šatore u jedino, koliko-toliko organizovano, ali i prenaseljeno, romsko naselje “Šuto Orizari”. Veći sukobi izbegnuti su angažovanjem Amdi Bajrama, tadašnjeg romskog poslanika u makedonskom parlamentu i novčanom pomoći međunarodne zajednice, koja je podržala izgradnju čvrstih objekata za stanovanje i pogona za upošljenje kvalifikovane romske radne snage.

Izborna nastava na romskom jeziku u osnovnom obrazovanju počela je školske 1996/97. godine. Neka od kulturnih udruženja delimično finansira država, a postoji veći broj mešovitih kulturno-umetničkih društava (Ortakovski, 2002). Emituje se trideset

minuta nedeljnog programa na romskom jeziku na makedonskoj televiziji i dva sata nedeljno na makedonskom radiju. Pored redakcija na romskom jeziku pri državnoj radio-televiziji (čiji je prvi urednik, Nedžet Mustafa, četrdesetdvogodišnji profesor filozofije, nakon parlamentarnih izbora 2002. godine postao poslanik u makedonskom Saboru) Romi u Makedoniji imaju nekoliko sopstvenih RTV stanica, ali je diskutabilno pitanje kvaliteta njihovog uticaja izvan romske zajednice. Treba reći i da je Trajko Petrovski (2002), jedini Rom doktor nauka u Makedoniji, objavio *Rečnik makedonsko-romskog i romsko-makedonskog jezika*. Prema programu afirmativne akcije (pozitivne diskriminacije), na jednom od dva univerziteta u zemlji omogućen je upis mladim Romima, željnim sticanja visokoškolskog obrazovanja. Međutim, broj upisanih daleko je od upisne kvote od 2,4%, koliko iznosi participacija romske populacije u ukupnom stanovništvu (danas je u Makedoniji svega 180 Roma sa fakultetskom diplomom). Prema podacima iz 1991. godine, kada se položaj Roma tretirao još i dobrim, svega nešto preko 8.000 Roma bilo je zapošljeno u stalnom radnom odnosu, od toga samo 80 u državnoj upravi.

Rezultati empirijskog istraživanja "Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu", sprovedenog u okviru rada na projektu *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (1310), pokazali su da neromsko stanovništvo najveći stepen društvene udaljenosti na teritoriji jugoistočne Srbije pokazuje prema Albancima, Bošnjacima (Muslimanima) i Romima, na teritoriji severozapadne Makedonije prema Albancima, Romima i Bošnjacima (Muslimanima), a u centralnoj i zapadnoj Bugarskoj prema Romima, Albancima i Vlasima i Pomacima. Vidno je da su Romi jedina manjina prema kojoj je izražena velika distanca u sve tri zemlje, a kako su i jedna od najbrojnijih manjina na ovim prostorima, smatrali smo da posebnu pažnju treba posvetiti upravo problemu socijalne distance neromskog stanovništva prema romskoj manjini.

II METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

1. IZBOR PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

1.1. Istorija naučnog istraživanja etničkih stereotipa seže 100 godina unazad. Jedan od prvih radova koji je sadržao njihov opis objavio je američki historičar i sociolog V. Diboja (W. DuBois) 1899. godine. Njegova knjiga *Philadelphia Negro (Filadelfijski crnac)* navodi elemente društvenih stavova prema crncima i belcima među članovima obe etničke grupe.

Sam koncept “etničkih stereotipa” razrada je opštijeg koncepta “društvenog stereotipa” koga je prvi upotrebio V. Lipman (W. Lippman) 1922. godine da bi opisao svoja viđenja raznih etničkih grupa. Istraživanja E. S. Bogardusa (E. S. Bogardus) (1928) i D. Kaca (D. Katz) i K. Brejlja (K. W. Braly) (1933), koja su se, između ostalog, ticala problema antisemitizma, mogu se smatrati pionirskim poduhvatom na polju izučavanja etničkih odnosa.

Prve kraće radove u ovoj oblasti objavili su sredinom tridesetih godina dvadesetog veka O. Klineberg (O. Klineberg) (1935) i G. Dolard (G. Dollard) (1937). Dolard je takođe bio jedan od autora “frustraciono-agresivne hipoteze” (Dollard et al., 1939), koja se često koristila zarad objašnjavanja nastanka etničkih stereotipa i predrasuda. Po ovoj teoriji, frustracija (definisana kao stanje koje proizilazi iz nesposobnosti da se zadovolji određena potreba) može prouzrokovati izvestan broj negativnih emocija, a neretko i agresiju. Usled toga što je veoma često nemoguće agresivno reagovati na neposredni izvor frustracije (zbog razlika u društvenom statusu, na primer), dolazi do tzv. projekcije, tj. realizacije agresivnog potencijala podstaknute frustracijom prema pogodnijem i bezazlenijem objektu. Taj objekt često biva dobro identifikovana, ranjiva i manjinska etnička grupa. Nedodirljivi u Indiji, Jevreji u Evropi i, povremeno, u Severnoj Americi, Barakumini u Japanu, Kurdi u Turskoj, Iranu i Iraku, kao i druge etničke grupe, često postaju žrtveni jarci frustrirane većine. Novija istraživanja, npr. Petrenko i saradnici (Petrenko, et al.) (2002), ukazuju da bilo koja etnička grupa (i, iznad svega, jedna etnička manjina) ima izgleda da postane žrtvenim jarcem u datim istorijskim i društvenim okolnostima.

Među sociološkim štivom, najpoznatija je knjiga G. Mirdala (G. Myrdal) *An American Dilemma* (Američka dilema) (1944), koja je skrenula pažnju na suštinski paradoks američkog društva: razvoj demokratije paralelno sa postojanjem očigledno nedemokratske institucije rasne segregacije. Najveći uticaj na razumevanje etničkih stereotipa izvršile su dve danas klasične studije objavljene ranih pedesetih godina dvadesetog veka. Prva, *The Authoritarian Personality* (Autoritarna ličnost) (Adorno et al, 1950), sadrži iscrpan opis hipoteze koja se bavi nastankom etničkih stereotipa. Druga, *The Nature of Prejudice* (Priroda predrasude) (Allport, 1954), s pravom se može smatrati enciklopedijom psiholoških i socioloških znanja o prirodi etničkih odnosa. Teodor Adorno je ukazao na činjenicu da se pojedinci u okviru iste etničke grupe poprilično razlikuju u pogledu njihove sklonosti ka etničkim stereotipima. On je opisao tip ličnosti koji je više rad da asimiluje i širi etničke stereotipe i predrasude. Ovaj tip je označen kao “autoritarna ličnost”.

Autoritarna ličnost poseduje sledeće tipične karakteristike: kruto rezonovanje, konformizam u prihvatanju vrednosti, netolerantnost prema bilo kakvim manifestacijama slabosti i empatije, pozitivan stav prema kažnjavanju, sumnjičavost koja se često graniči sa paranojom i snishodljivost prema autoritetima. Adornova publikacija na temu psihodijagnostičke metode merenja autoritativnosti – tzv. *F skala* – izazvala je širi međunarodni odjek. Na F skalu gledalo se kao na “test fašizma”, jer fašistička društva često odgajaju autoritarne ličnosti.

T. Petigru (T. Pettigrew) (1975) tvrdio je da se stvaranje društvenih stereotipa uopšte, i naročito stvaranje etničkih stereotipa, baziraju na konformizmu u smislu bezuslovnog podređivanja utvrđenim normama. G. Votson (G. Watson) (1967) ukazao je na činjenicu da je u kratkom vremenskom razmaku narastao antisemitizam među novim imigrantima koji su se naseljavali u oblastima za koje su manifestacije antisemitizma bile prilično očekivane. Drugim rečima, imigranti koji nisu gajili antisemitsko osećanje pre dolaska u SAD, usvojili su to osećanje kao posledicu društvene interakcije u njihovoj novoj sredini i pod njenim uticajem.

Jedna od prvih kvantitativnih metoda koja je izvršila veliki uticaj na metodologiju i teoriju etničkih stereotipa bila je *metoda merenja društvene distance*, koju je razvio i objavio E. S. Bogardus (E. S. Bogardus) 1928. godine. Prema Bogardusu, *društvena*

udaljenost ili *društvena blizina* predstavljaju stepen do koga je pojedinac uključen u životne aktivnosti drugih pojedinaca. Stepenn odnosa prema nekoj osobi može se meriti na osnovu sledeće skale: 1. Razmotrio/la bih mogućnost da se oženim tom osobom; 2. Razmotrio/la bih mogućnost da zasnujem iskreno prijateljstvo sa tom osobom; 3. Nemam ništa protiv da ta osoba bude moj komšija; 4. Možemo da radimo zajedno; 5. Ne bih se usprotivio/la da se toj osobi da državljanstvo; 6. Ta osoba može da poseti moju zemlju kao turista i 7. Dotičnoj osobi ne bih dozvolio/la čak ni ulazak u svoju zemlju. Uprkos činjenici da se ova metoda može koristiti za merenje samo najopštijih i relativno nediferenciranih oblika stereotipa, Bogardusova skala bila je i još uvek jeste kamen temeljac stotina studija na polju istraživanja etniciteta.

D. Kac (D. Katz) i K. Brejli (K. Braly) 1933. sproveli su istraživanje etničkih stereotipa koristeći metodu pripisivanja karakternih crta, koju su sami razvili. Studentima Princeton univerziteta dati su spiskovi koji sadrže 84 različitih karakternih crta i osobina ličnosti. Od studenata se tražilo da putem tih spiskova procene jedan broj etničkih grupa. Rezultati pokazuju da je većina studenata crncima pripisala karakteristike poput sujeverja, lenjosti, bezbrižnosti, indiferentnosti i muzičke nadarenosti. Jevreji su okarakterisani kao lukavi, pohlepni, vredni, zlobni, pametni, odlučni i podmukli. Italijani su opisani kao umetnički nastrojeni, impulsivni, muzički nadareni, izuzetno pobožni i izrazito maštoviti.

Interesujući se za dinamiku transformacije stereotipa, G. M. Gilbert (G. M. Gilbert) kasnije je ponovio istraživanje putem Kacove i Brejljeve metode. U pogledu religioznosti, na primer, etnički stereotip prema Italijanima se intenzivirao (21% ispitanika je zapazio ovu osobinu kao tipičnu za Italijane 1932. godine, dok se 1950. godine 33% opredelilo za isto). Što se tiče ostalih osobina, stereotipi su značajno "splasnuli". Društvena i politička previranja utiču na dinamiku promene u društvenim i etničkim stereotipima, što, za uzvrat, odražava prirodu odnosa među nacijama i zemljama. Uprkos izvesnim ograničenjima, pokazalo se da se metoda pripisivanja i procenjivanja karakternih osobina i osobina ličnosti može koristiti u istraživanjima etničkih stereotipa.

Bez obzira na značaj i uticaj pomenutih i mnogih drugih studija, interesovanje za proučavanje etničkih odnosa počelo je osetno da raste tek šezdesetih godina dvadesetog

veka. Prema Rajanovoj analizi (S. Ryan, 1990), broj istraživanja objavljenih između 1962. i 1972. godine približno je isti broju istraživanja objavljenih između 1899. i 1962. godine. Događaji u Sjedinjenim Državama i “stari” i “novi” etnički konflikti u raznim regionima sveta doveli su do intenzivnijih i sve obimnijih istraživanja.

Ranih šezdesetih godina prošlog veka bilo je između 800 do 900 politički identifikovanih etničkih grupa u svetu. Danas je njihov broj porastao na 3000 etniciteta koji žive u 180 različitih zemalja. Do sredine devedesetih, otprilike 600 etničkih grupa je izrazilo želju da stvori autonomni entitet ove ili one vrste.¹³ Svi ovi faktori iziskuju intenzivnija istraživanja raznih aspekata etničkih odnosa.

1.2. Sociološki analizirajući religijsko-crkveni kompleks u Srbiji i Crnoj Gori od Drugog svetskog rata do pred sam početak novog milenijuma, M. Blagojević (2005a) zaključuje da je religioznost na ovim prostorima prošla kroz tri različita perioda. Prvi, koji je na društvenom planu obeležilo posleratno postuliranje svetovne ideologije socijalizma i “drama ateizacije”, a na religijskom njeno potiskivanje u sferu privatnosti, bez javnih funkcija. Drugi, koji je između sedamdesetih i kraja osamdesetih godina dvadesetog veka stidljivo najavio deateizaciju socijalističkog društva i revitalizaciju istorijske vere. Treći period odnosi se na poslednju deceniju isteklog veka i označava otvorenu desekularizaciju postsocijalističkog uređenja i vraćanje kredibiliteta religiji i crkvi. Danas smo svedoci uspona konvencionalne religioznosti, povedemo li se za visokim procentima iz socioloških empirijskih istraživanja na skalama lične religijske i konfesionalne identifikacije (Ćiparizović-Radisavljević, 2002; 2005). No, da li je moguć jedinstven odgovor na pitanje o prirodi i pravim razlozima oživljavanja religioznosti u srpskom društvu? Ne krije li kompleksni fenomen religioznosti višeznačne odgovore na postavljeno pitanje? Da li je okretanje svetom istinska unutrašnja potreba ili novo provizorno utočište pred tranzicionim vrtlozima? Naslućuje li se nova sprega klera i političke birokratije pod plaštom preživelih lokalpatriotskih obrazaca, a u partikularne svrhe jednih i drugih? Je li na delu integrativna kulturna homogenizacija širih razmera ili trenutno zadovoljenje žedi za produktima novog “duha vremena”? Može li se, namesto

¹³ Analizirajući u svojoj informativnoj studiji *Leksikon etničkih manjina u Evropi* probleme 40 etničkih manjina i naroda bez država u Evropi, Klemens (L. Klemens) (1998: 15) naglašava da “manjinama i narodima bez država pripada sveukupno približno 100 milijuna Europljana i Europljanki u 45 zemalja, a podaci o broju manjinskih naroda kreću se između 130 i 200.”

čvršćeg vezivanja za verske zajednice, govoriti o prevladavanju neckrkvene, neinstitucionalizovane i privatne religioznosti? Čini se da će fenomen religioznosti još dugo biti predmet teorijske analize i iskustvenog propitivanja, baš kako su to početkom devedesetih godina prošlog veka primetili skrupulozni analitičari: “Ni u jednoj sredini religioznost sada nije sasvim retka, ponegde je veoma raširena i intenzivna, pa je to razlog više da se tim kompleksnim, slojevitim delikatnim i dinamičnim fenomenom istraživači ubuduće masovnije, trajnije i produbljenije pozabave (Pantić, 1990: 228).”

Nepodeljena saglasnost vlada među poslenicima različitih naučnih disciplina o tome da religioznost označava složenu i dinamičnu socio-psihološku pojavu. U svom najširem određenju, religioznost upućuje na zanimanje za religiju, angažovanost ili učestvovanje u religiji. Za D. B. Đorđevića (2002x: 217) “religija je ljudska, kulturno-istorijska činjenica, specifičan sistem ideja, verovanja i prakse, *svojevrstan oblik praktičnog odnošenja prema svetlu: prirodi, društvu i čoveku*.” Odnos prema religiji ne shvata se kao dihotomija religiozni-ateisti, već kao kontinuum na čijem se jednom kraju nalazi potpuna religioznost, a na drugom potpuna nereligioznost. Između ta dva ekstrema nalaze se svi mogući prelazni stepeni na kojima se mešaju komponente religioznosti s komponentama nereligioznosti. Pojmovi religije i religioznosti međusobno se prepliću s tim da se religija više odnosi na društveno-kulturni, a religioznost na individualno-doživljajni aspekt.

Religioznost individue važan je činilac širokog spektra ponašanja i stavova. Dok psihološka istraživanja, prvenstveno, nastoje da ispituju kako pojedinčeva uverenost o postojanju natprirodnog utiče na njega samog (priroda mističnih iskustava, stvaranje slike Boga, versko preobraćenje, uticaj na kognitivni razvoj), osnovna namera socioloških istraživanja religioznosti je da pokažu kako lična religioznost utiče na društveni život individue. Nema, međutim, jedinstvenog sociološkog pristupa fenomenu religioznosti, što dovodi do korišćenja različitih pristupa u iskustvenim istraživanjima. Odomaćili su se srodni, mada ne i sinonimni pojmovi, kao što su *religijsko pripadanje*, *vezanost ljudi za religiju i crkvu* i *crkvenost*. Prema D. Pantiću (1990) religioznost je posebna vrednosna orijentacija sa brojnim komponentama, među kojima su teorijski i empirijski najviše razmatrane *kognitivna*, *emocionalna* i *akcijsko-motivacijska*. Blagojević i Đorđević (1999) ukazuju na mnoštvo indikatora religioznosti, koji se najčešće dele na indikatore

religiozne svesti (konfesionalna identifikacija, lična religijska identifikacija, verovanje u Boga, verovanje u Isusa Hrista, verovanje u zagrobni život itd.) i *religioznog ponašanja i udruživanja* (molitva, poseta crkvi, dominikalna praksa, ispovedanje, post, krštenje, slavljenje verskih praznika, pohađanje veronauke, davanje priloga crkvi, čitanje verske štampe itd). Autori podsećaju na to da od bogatstva obuhvata ovih indikatora u empirijskim istraživanjima zavisi uravnoteženost u predstavljanju religijske panorame i religioznosti stanovništva određenih područja. Postoje tzv. “meki” ili slabi pokazatelji religioznosti koji dovoljno ne odvajaju nereligiozne iz skupa stvarno religioznih i, sa druge strane, “oštri” ili jaki pokazatelji koji nedvosmisleno izdvajaju intenzivno religiozne. U prve spada *konfesionalna pripadnost*, a u druge: poseta crkvi i molitva, verovanje u boga, *izjava o religioznosti*, pridržavanje posta, verovanje u zagrobni život itd. Zbog svoje jednostavnosti i razumljivosti većini ispitanika, kao i mogućnosti longitudinalnog praćenja u dužim vremenskim intervalima, *samoocena religioznosti* najčešće se bira kao pokazatelj religioznosti u javno-mnjenjskim istraživanjima omnibusnog karaktera.

Analiza svetske prakse pokazuje da se za merenje različitih dimenzija religioznosti najčešće se upotrebljavaju *dvodimenzionalne* i *višedimenzionalne* skale.

Dvodimenzionalnim konceptima religioznosti teži se polarizovanju dimenzija na pozitivne i negativne, tj. razlikovanju prihvaćenog religioznog sastava vrednosti i spoljašnjeg religioznog načina ponašanja iza kojeg ne stoji lična verska predanost. Tako, na primer, moguće je razlikovati tzv. *predanu religioznost (committed religiosity)*, koja se odnosi na ličnu i autentičnu predanost religijskim vrednostima i tzv. *religioznost po konsenzusu (consensual religiosity)*, koju karakteriše konformizam ili čak pokoravanje religijskim vrednostima, pri čemu verovanja nisu u potpunosti usvojena i nemaju značajniji uticaj na svakodnevna ponašanja (Spilka, Hood i Gorsuch, 1985).

Konceptualno slična je i Olportova (Allport) dvodimenzionalna podela na *intrinzičnu* i *ekstrinzičnu* religioznu orijentaciju. Ekstrinzična je ona “religija koja se upotrebljava”. Ekstrinzično religiozna osoba koristi svoju veru za zadovoljavanje određenih potreba i postizanje nekog cilja. Nasuprot tome, intrinzična je “religija po kojoj se živi”. Intrinzično religiozna osoba u veri pronalazi svoju glavnu motivaciju. Sve ostale potrebe, koliko god one bile jake, smatraju se manje važnima i nastoje se uskladiti sa

religijskim uverenjima i zahtevima. Sam je autor u kasnijim istraživanjima utvrdio da intrinzična i ekstrinzična religiozna orijentacija ne predstavljaju krajnje vrednosti bipolarnog kontinuuma, kao što se prvobitno smatralo, već da korelacija između ta dva faktora zavisi od karakteristika obuhvaćenog uzorka (Donahue, 1985). Takođe, konstatovano je da postoje ispitanici koji se slažu i sa intrinzičnim i sa ekstrinzičnim tvrdnjama. Zbog svega navedenog, Olport i Ros predlažu novu klasifikaciju, koja se sastoji od četiri kategorije: intrinzični tip, ekstrinzični tip, nediskriminativno proreligiozni i nediskriminativno nereligiozni tip. Međutim, pri ovakvom klasifikovanju teško je odrediti tačku podele za definisanje intrinzičnosti i ekstrinzičnosti (Allport and Ross, 1967; navedeno prema: Kahoe, 1985).

Dominantnu ulogu u savremenim istraživanjima preuzelo je multidimenzionalno shvatanje fenomena religioznosti, a prednost *višedimenzionalnih* skala je u tome što preciznije zahvataju njegovu složenu strukturu. Jedna od najpoznatijih višedimenzionalnih skala je ona koju su 1962. predložili američki sociolozi Glok i Stark (Glock and Stark, 1965). Autori navode klasifikaciju od pet temeljnih dimenzija za koje smatraju da su svojstvene svakoj religiji: *ideološka* (verovanja), *iskustvena*, *ritualna*, *intelektualna* (znanje) i *posledična* dimenzija religioznosti.

Ideološka dimenzija temelji se na očekivanju da će religiozna osoba prihvatiti određena verovanja. Sadržaj i obim tih verovanja može se razlikovati ne samo među religijama, već često i unutar iste religijske tradicije.

Iskustvena dimenzija odražava činjenicu prema kojoj sve religije očekuju da će religiozna osoba u određenom trenutku doživeti različite osećaje povezane s religioznim iskustvom. Ti osećaji mogu se kretati u rasponu od poniznosti do radosti, odnosno od osećaja smirenosti i spokoja do osećaja strasnog jedinstva s natprirodnim. Svaka religija pridaje određenu vrednost subjektivnom religijskom iskustvu kao znaku lične religioznosti.

Ritualna dimenzija odnosi se na specifičnu religijsku praksu koju vernici treba da obavljaju (npr. odlazak u crkvu, molitva, post i sl.). Međutim, teško je utvrditi u kojoj je meri praktikovanje religijskih obreda plod ličnog uverenja, a koliko je ono uslovljeno mehanizmima socijalizacije i usvajanjem tradicionalnih kulturoloških normi.

Intelektualna dimenzija vezuje se uz očekivanje da će religiozna osoba biti upoznata s osnovnim načelima svoje vere. Ova je dimenzija u vezi s ideološkom, jer je znanje o verovanju usko povezano sa njegovim prihvatanjem. No, verovanje ne mora slediti iz znanja, niti sva znanja deluju na verovanje. Rezultati nekih istraživanja u Hrvatskoj pokazuju kako vernici često ne znaju neke osnovne činjenice povezane sa svojom verom (Marinović-Bobinac, 2000, 2005), zbog čega se religijski dogmatizam u savremenosti sve manje bezuslovno prihvata.

Posledična dimenzija odnosi se na preporuke o ponašanju i stavovima koje vernici treba da usvoje. Drugim rečima, ona govori o uticaju verovanja, obreda, religioznih osećanja i znanja na svakodnevni život pojedinca, te na njegov odnos prema sebi i svetu koji ga okružuje.

1.3. Ko su, zapravo, *Romi* nije se do skora pouzdano znalo, uprkos viševjekovnom interesovanju za njihovo poreklo (Hancock, 2003; Henkok, 2002; Маурыа, 2000). Menjajući običaje, veru, prihvatajući tuđ jezik, Romi su vremenom gubili vezu sa postojbinom i time doprineli stvaranju najčešće netačnih tvrđenja o svom poreklu (Mirga i Georgi, 2004). Zahvaljujući etnološkoj, antropološkoj i lingvističkoj literaturi s kraja XIX i početka XX veka u svetskoj nauci utvrđeno je da su Romi uglavnom nomadska etnička zajednica koja potiče iz Indije. U VII veku prodrli su do Male Azije i potom se širili po severnoj Africi, ostrvima istočnog Mediterana i Balkanskom poluostrvu, a odatle po celoj Evropi. Kretanje prema Balkanu pada u vreme najezde Turaka, a viševjekovna turska vladavina uslovlila je da se Romi na ovom prostoru zadrže najduže i u najvećem broju.

Rasejani diljem ekumene, Romi su etničko biće neprestano izlagali procesima enkulturacije¹⁴, akulturacije¹⁵ i adaptacije¹⁶, odnosno sopstvenu kulturu prilagođavali vladajućim kulturnim modelima (Barany, 2002; Gheorghe, 1991). Oni su se, međutim, i stalno opirali svim procesima koji su krunili njihovu etničku samosvojnost, sačuvavši se od nestajanja i postavši manjinska etnička zajednica. Uprkos nepostojanju države matice,

¹⁴ O enkulturaciji kao procesu u kome dolazi do kulturnih dodira između pojedinaca i društvenih grupa videti u: Božilović, 1998.

¹⁵ O akulturaciji kao procesu celovitog prožimanja i uzajamnog uticaja kultura pročitati u: Kale, 1988; Stjuard, 1981.

¹⁶ O adaptaciji kao procesu kombinovanja originalnih i novih kulturnih srta konsultovati: Kreber, 1972.

koja bi garantovala njihovih prava, i domaćoj javnosti, nesvikloj da ih smatra manjinom, Romi su nezaobilazni kamičak bogatog etničkog mozaika Srbije, Makedonije i Bugarske.

Bez jake su regionalne koncentracije, obitavaju u neurbanizovanim staništima, ponajpre na periferiji gradova. Među njima je najviši postotak nepismenosti a najniža stopa zaposlenosti (Đorđević, D. B., Živković, J. and D. Todorović, 2002; Jakšić and Bašić, 2002), ne raspolažu društvenom i političkom moći, dok je zastupljenost u institucijama uprave beznačajna (Bašić, 2004a). Romi spadaju u grupu prema kojoj većinski narodi i druge etničke manjine gaje duboke predrasude i stereotipije, što ih onemogućava da razvijaju više stupnjeve adaptacije i integracije na nivou primarnih i sekundarnih socijalnih veza (Jakšić, 2001/2002). U tom smislu mnogi pisci ističu pravilnost da oni gotovo nikada ne stupaju u otvorene sukobe sa većinom, već ih odlikuju pasivne reakcije na diskriminaciju i segregaciju, zanemarljiva socijalna pokretljivost i strukturalna integracija.

Dugogodišnje bavljenje problemom generacijskog siromaštva i nejednakosti romske nacionalne manjine navelo je Aleksandru Mitrović na zaključak da Romi, sa svojim kulturološkim i strukturnim obeležjima, *predstavljaju specifičnu etno-klasu*.

Polazeći od klasične veberovske teze da je u uređenim zajednicama položaj ljudi, kao pojedinaca i pripadnika različitih kolektiviteta, određen *klasom*, *moći* i *statusom*, te poredeći bitne dimenzije društvenog položaja siromašnih Roma sa siromašnim pripadnicima većinskog naroda, A. Mitrović je pokazala da Romima odgovara *etnoklasni* ili *subproleterski položaj* svojstven zapostavljenim manjinskim grupama. U generacijskoj perspektivi posmatrano, mehanizmima diskriminacije i segregacije njima se ne omogućuje strukturalna integracija, odnosno ne otvaraju kanali socijalne mobilnosti i promocije preko kojih se ojačava konkurentna sposobnost grupe. Time je ostvarena trajna degradacija romskog etnosa, bez sposobnosti organizovanja u cilju promene sopstvenog društvenog položaja, uz prećutnu saglasnost svih društvenih slojeva – čak i onih jednakog stepena socijalne ugroženosti (nezaposleni, zaposleni sa niskim primanjima, primaoci socijalne pomoći) – da je sama romska porodica kriva za položaj u kome se nalazi i da društvo u celini nije obavezno da im pomogne. Konačno, radi se o “specifičnoj 'mimikrijskoj' diskriminaciji od strane većine, koja se pre ogleda u

svojevrstnom paternalizmu i ignorisanju problema ove etničke grupe nego u izrazitoj agresivnosti prema njoj (Mitrović, 1996: 815).”

Definisani društveni položaj Roma određuju sledeći karakteristični pokazatelji:

- 1) *rezidencijalna (prostorna) segregacija* (život u *geto naseljima* /mahalama/);
- 2) masovna *nezaposlenost* ili obavljanje *najmanje plaćenih, necenjenih i stigmatizirajućih poslova* (čistači ulica, radnici na grobljima i u mrtvačnicama, pomoćni radnici u fabrikama);
- 3) blokirano *mogućnosti školovanja* (visok procenat nepismenih i onih sa nesvršenom osnovnom školom i zanemarljiv procenat pojedinaca sa višom ili visokom stručnom spremom);
- 4) nizak nivo *zdravstvene i socijalne zaštite*;
- 5) odsustvo *političke participacije* kao resursa mobilizacije za očuvanje etničkog i kulturnog identiteta.

Romi jesu i verska manjina; gubivši u migracionim talasima izvornu praveru, oni su, po pravilu i radi opstanka, prigrljivali religiju domicilnog stanovništva i bojili je originalnim primesama. Viđeno iz ugla ekumene, s obzirom da su rastureni u svakom njenom krajičku, ima ih u većini konfesionalnih vrsta: “Hrišćani jesu i odavno pravoslavci i katolici, odskora i protestanti; takođe privrženici islama, suniti i šiiti; u postojbini pagani i pripadnici tamošnjih tradicionalnih religija. Na Balkanu preovlađuju hrišćani – pravoslavci, ne izostaju rimokatolici i protestanti, čiji udeo skače – i muhamedanci suniti, dok su šiiti ekskluzivci (Ђорђевић и Тодоровић, 1999: 46).” Istraživači tvrde da su Romi u veri dosta tolerantni i labilni, da nemaju autohtonu religiju, već je to, najčešće, mešavina više njih, sa elementima paganskih kultova. Tako će, primera radi, pravoslavni Romi striktno poštovati ritualnu proceduru hrišćanskih praznika, ali će, takođe, svetkovati i druge praznike izvan hrišćanskog korpusa, ili te praznike ritualno uobličavati na nehrišćanski način. Njihova znanja iz zvaničnih učenja velikih svetskih religija jesu veoma skromna, poduprta izraženim fatalizmom, sujeverjem i verovanjem u uspešnost magijskih postupaka. Uopšteno posmatrano, njihov odnos prema veri je prostosrdačan i topao, bez naglašenog straha od božjeg kažnjavanja (Ђуровић и Ђорђевић, 1996).

Otkrivene religije sa zazorom prilaze istinskom uključivanju verujućih Roma, zanemarujući, pri tome, da primaju li ih, doživljavaju i tretiraju jednako ravnim sa ostalom pastvom, oni mogu biti dobri vernici (Đorđević i Todorović, 2001a; 2002b; Живковић, Тодоровић, Јовановић и Ђорђевић, 2002). Islamska zajednica im sugeriše da se ne izjašnjavaju kao Romi, već kao Muslimani, Albanci, Turci... Premda su pojedine pravoslavne crkve učinile mnogo za romske vernike i izražavanje njihovih religioznih osećanja – služeći liturgiju na romskom i prevodeći bogoslužbene knjige – u pravoslavnom svetu još ima ostataka ksenofobije i rasizma. Vatikan ulaže velike snage u evangelizaciju Roma i formirao je posebnu komisiju za brigu o njima. Razne, male i velike, protestantske zajednice ponajbolje primaju Rome u svoje redove: na delu je njihova konverzija u “treći krak” hrišćanstva, tj. svojevrсна protestantizacija (Kurtić, 2004a; 2004b; Kuburić, 2003a; Slavkova, 2001, 2004).

O Romima kao da je sve poznato, a u stvari su još uvek golema nepoznanica. Iako u domaćem okruženju jesu socijalno najugroženiji etnicitet, ispitivanje njihovog ekonomskog položaja, specifične kulture i raznovrsnosti vere i običaja nije u velikoj meri nailazilo na razumevanje naše naučne i stručne javnosti. U retkim iskustvenim istraživanjima decenijama unazad pogled se završavao na konkretnoj lokalnoj, gradskoj ili seoskoj, zajednici, često nereprezentativnoj za ona područja koja Romi naseljavaju. Ipak, poslednjih godina učinjeni su novi naponi za što objektivnije sagledavanje romskog položaja. Naročito se modernijim uvidom u “sudbinu Roma” izdvaja Niš kao srpski romološki centar (Đorđević, 2001b, 2002b; 2003c; 2004a; 2005a; Ђорђевић и Тодоровић, 1999; 2003; Đorđević, Todorović, Milošević, 2004; Todorović, 2004a; 2005b; Jašić, 2001; Trajković, 1991, 2000; Trevor-Brisko, 2002).

2. ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

2.1. Kroz niz istraživanja u brojnim zemljama i kulturama pokazalo se da *različiti* faktori određuju osnovu socijalne distance. To mogu biti pol, uzrast, mesto stanovanja, rasa, religija, konfesija, nacionalnost, profesija, politička ideologija itd. Dakle, zavisno od karakteristika ispitanika, pridavaće se različita težina različitim faktorima koji određuju socijalnu distancu: neke grupe mogu naglašavati nacionalnost više od ostalih faktora, druge grupe mogu naglašavati versku pripadnost i sl. Istraživanjem zastupljenosti

pojedinih faktora u intenzitetu društvene udaljenosti dobijaju se relevantne informacije koje imaju posebno značenje u multikulturalnim društvima, a govore koliko su njegovi članovi, kao pripadnici pojedinih nacionalnih, religijskih ili kulturnih grupa vezani za svoju grupu, tj. tolerantni jedni prema drugima. Takvi podaci vrlo su bitni, jer ukazuju na društvene promene i polazište su sa kojeg se mogu predviđati, ali i sprečavati neželjeni događaji.

Pregled strane literature o povezanosti etničke, konfesionalne i religijske identifikacije i socijalne distance otkriva da je većina empirijskih studija sprovedena među američkim belcima hrišćanima, pripadnicima srednje klase (Gorsuch and Aleshire, 1974). Iako su studije utvrdile vezu između verskih uverenja i raznih oblika predrasuda, preovladava nedoslednost u pogledu stepena, prirode i oblika ove veze (Allport and Ross, 1967; Roof, 1974; Batson, Naifeh and Pate, 1978; Filsinger, 1976). Ta nedoslednost može da nastane zbog varijacija u merenjima i uzimanju uzoraka, ali i zbog uticaja predrasude na istraživanje ili zbog operacionalizacije koncepta religioznosti. Istraživanje sprovedeno među irskim adolescentima (Greer, 1985) i među katoličkim Venecuelcima (Ponton and Gorsuch, 1988) ukazuju na vezu između religioznosti i predrasude. Kanadska literatura iz ove oblasti otkriva izvestan, ali nedovoljan, broj istraživanja koja stavljaju akcenat na netoleranciju prema pojedinoj religijskoj grupi ili grupama.

Triandis i Triandis (Triandis, H. C. and L. M. Triandis, 1960) sprovedli su istraživanje s ciljem da utvrde uticaj rase, religije, nacionalnosti ili socijalne klase na ukupnu socijalnu distancu ispitanika. Došli do sledećih rezultata: belci pokazuju veću ukupnu društvenu udaljenost od crnaca, žene veću nego muškarci, katolici veću nego protestanti, a protestanti veću nego Jevreji. Takođe, najniža socijalna klasa pokazuje veću distancu od niže srednje, a niža srednja veću od više srednje. Ispitanici iz zemalja severne i severozapadne Evrope pokazuju veću distancu nego ispitanici južne i istočne Europe.

U pokušaju da objasne složen odnos između privrženosti religiji i netolerancije, pojedini autori pravili su razliku među dimenzijama privrženosti religiji i njihovog uticaja na rasne predrasude. Olport (1966) veću unutrašnju privrženost dovodi u vezu sa većom složenošću u kognitivnoj organizaciji. Rečju, oni koji su pobožniji u svojoj privrženosti veri (koji su suštinski vernici, koji veruju “iznutra”) verovatno će iskazati više ljubavi i brige za druge ljude, jer “podređuju” ostale potrebe svojim religijskim ubeđenjima i

propisima. Drugi argument ukazuje na činjenicu da se može očekivati da onaj ko prihvata bukvalnu interpretaciju religijskih vrednosti i verovanja svoje grupe može negativno da gleda na one iz svoje grupe koji ne dele ta verovanja (Green and Hoffman, 1989). U onoj meri u kojoj se se doslovna interpretacija religijskih učenja vezuje za konzervativne hrišćane, očekuje se da će konzervativni hrišćani biti netolerantniji prema onima van njihove grupe. Može li se ovaj obrazac netolerancije primeniti na etničke manjinske grupe ili su obrasci netolerancije “specifični” za svako područje istraživanja ponaosob?

Dojl Džonson (D. Johnson) (1977) bavio se odnosom između privrženosti religiji i socijalne distance prema trima manjinskim grupama (Latinoamerikanci, Crnci i Jevreji) i rasnoj toleranciji u ruralnim i varoškim područjima koja prolaze početnu fazu industrijskog razvoja. Dve različite dimenzije privrženosti religiji (crkveno angažovanje i ortodoksija), kao i stepen važnosti religije, dovedeni su u vezu sa skalom društvene distance Bogardusovog tipa i registrom rasne tolerancije zasnovanom na stavkama Likertovog tipa. Otkriveno je da crkveno angažovanje i ortodoksija malo utiču, a da je važnost religije nedvosmisleno obrnuto srazmerna društvenoj udaljenosti i predrasudama.

Kritički se osvrćući na iznenađujuće “zanemarivanje sociologa da sistematski izmere religijsku socijalnu distancu”, Brinkerhof i Meki (Brinkerhoff and Mackie) (1986: 151) preduzele su njeno propitivanje analizom stavova studentske populacije prema 19 denominacija kroz odgovore na pitanja poput: Da li su pojedine religije društveno prihvatljivije od ostalih? Kakve su zaista nove religije koje su u međuvremenu navodno postale uvažene u poređenju sa dominantnim religijama? itd. Pored niza drugih činilaca, istražen je i uticaj konfesionalne i religijske pripadnosti (verovanje, neformalna religijska aktivnost i crkveno angažovanje), a za zavisnu varijablu uzeta je Bogardusova skala društvene distance, modifikovana tako da su etničke grupe sa spiska zamenjene religijskim. Polazne hipoteze zasnovane su na *teoriji razmene*, prema kojoj ljudi vole one sa kojima ostvaruju interakciju, jer ona omogućuje međusobno nagrađivanje. Slaganje stvara osnovu za zajedničko angažovanje u aktivnostima koja pružaju zadovoljstvo. Sledeći tu logiku, interakcija sa religijski drugim jeste rizična i izbegava se.

Multivarijantna analiza je pokazala da se određenim religijskim dimenzijama – neformalnom religijskom aktivnošću, denominacijom kojoj ispitanik pripada, moralnim vrednostima većine i ocenama – može bolje predvideti religijska distanca nego nekim

drugim dimenzijama i pozadinskim faktorima. Novi kultovi pokazali su se najneprihvatljivijim, za njima slede tzv. "prozeliti" – mormoni, Jehovini svedoci i konzervativni hrišćani. Poznatije grupe, poput katolika i protestanata, koje neguju slična verovanja i drže do sličnih vrednosti, pokazale su se najpopularnijim.

Grandin i Brinkerhof (Grandin, E. and M. B. Brinkerhoff) (1991) istraživale su stepen do kojeg su šest etničkih grupa bile prihvaćene od strane raznih denominacija, zasnivajući hipotezu na pretpostavci o tome da ljudi iz manjinskih etničkih zajednica mogu pripadati manjinskim denominacijama sa verovanjima koja su u dubokom raskoraku sa dominantnom grupom. Takođe, procenjivale su stepen do koga je pojedinac suštinski religiozan i način na koji se njegova religioznost dovodi u vezu sa većom ili manjom tolerancijom prema drugim grupama. Očekivalo se da suštinski religiozni vernici odudaraju od sklonosti ka etničkoj i rasnoj netoleranciji, bez obzira na religijsku pripadnost. Pokazalo se da je glavna protestantska struja uglavnom sačinjena od anglosaksonskih belaca, dok su članstvo konzervativnih protestanata mogle sačinjavati razne etničke manjine, čime je odbačena tvrdnja da pristalice konzervativnih protestantskih denominacija više nagnju netoleranciji od ostalih grupa. Visok stepen duboke religioznosti doveden je u vezu sa nižim nivoima etničke netolerancije. Oni koji su pobožni biće tolerantniji i pre će prihvatiti druge, uključujući i manjinske etničke grupe. Istraživan je i uticaj socio-demografskih faktora (pol, socijalni status, etničko poreklo) i potvrđena je, kao i u nekim sličnim istraživanjima do tada, važnost pola za razne dimenzije privrženosti religiji, uključujući duboku suštinsku religioznost, tj. da su žene tolerantnije nego muškarci.

2.2. Usmeravajući istraživačku pažnju na tri susedne zemlje sa trusnog balkanskog područja – Srbiju, Bugarsku i Makedoniju – postavlja se pitanje koliko su njihovi građani zaista otvoreni prema svetu i spremni da učestvuju u tranzicijskim procesima? Dosadašnja proučavanja pokazuju da među njima postoji visok stepen ksenofobičnosti, velika etnička distanca i niz predrasuda i etničkih stereotipija koje predstavljaju itekako značajnu psihološku prepreku integrativnim procesima.

U proleće 1989. godine izvedeno je istraživanje *Javno mnjenje omladine Jugoslavije o aktuelnim društveno-političkim pitanjima*, na uzorku od 5.000 mladih između 15 do 17 godina na teritoriji SFRJ. Od različitih odnosa u kojima se može ispoljiti

etnička distanca, prvoizabran je za propitivanje onaj koji se tiče hipotetičke mogućnosti sklapanja braka. Ljiljana Baćević ukazuje da 53% ispitanika nije ispoljilo distancu (uz dopunu da taj postotak uključuje i “neodlučne”), a da je od 47% anketiranih koji su iskazali manifestnu distancu, u 22% slučajeva to bilo slabije, a u 25% jače distanciranje. “Od kontrolisanih sociodemografskih obeležja većina je izazivala značajne varijacije u pogledu etničkog distanciranja, ali je samo za republičku odnosno pokrajinsku i nacionalnu pripadnost utvrđeno da su u statistički značajnoj meri srednje jačine povezane sa ukupnim etničkim distanciranjem u pogledu mogućeg braka (1990: 155).” Etničko distanciranje u pogledu prijateljskih odnosa nije izreklo 62% ispitanika. Pokazalo se da su razlike između pripadnika pojedinih nacionalnosti značajne, ali da je stepen povezanosti između obeležja i odgovora slab. Religijska i nacionalna identifikacija povezane su sa “razmišljanjem”, pa i uzimanjem u obzir nacionalnosti eventualnih prijatelja, ali ne sa uslovljavanjem prijateljstva istom nacionalnom pripadnošću. U opisanom istraživanju distanca prema Romima nije propitivana.

Istraživanje saradnika Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda sprovedeno je na terenu Vojvodine i Srbije (bez Kosova) u oktobru 1993. godine, na reprezentativnom uzorku od 1555 lica. Istraživači su registrovali da se “birajući između nacionalne, religijske, klasno-slojne, profesionalne i generacijske pripadnosti, većina u populaciji opredelila za naciju kao subjektivno najvažniju socijalnu kategoriju” (Golubović, 1995: 173). Važnost nacije ističe približno polovina ispitanika (49,7%). Iako izbor nacije kao dominantne vrste grupne identifikacije ne podrazumeva nužno i postojanje nacionalne mržnje i drugih oblika ekstremnih odnosa prema ostalim etničkim grupama, autori su upozorili da postojeća velika disproporcija u odnosu na raširenost drugih oblika grupne identifikacije može ukazivati na određene predispozicije populacije za nacionalnu netoleranciju. Izbor nacije kao osnove grupne identifikacije učestaliji je među muškarcima (59,3%) nego među ženama (39,9%), posebno je karakterističan za pojedince sa završenom osnovnom školom (60,6%), a ,zatim, među ispitanicima iz kategorije srednje stručne spreme i u kategoriji visokog obrazovanja (44,4%). Najmlađi ispitanici (do 25 godina starosti) znatno se ređe opredeljuju za naciju u poređenju sa ostalim uzrasnim kategorijama među kojima nacionalna identifikacija ima natpolovičnu većinu. Nacionalnu pripadnost najčešće biraju KV i VKV radnici (59,7%), seljaci

(57,7%) i penzioneri (56,5%), dok je kod studenata dvostruko manje zastupljena od proseka (26,7%). Identifikacija sa nacijom povezana je i sa etničkom distancom: ispoljeno je veće poverenje u sopstvenu, a nepoverenje u druge nacije i narode. Na skali procene važnosti koju nacionalna pripadnost ima za pojedinca u “današnje vreme” dobijena je sledeća ukupna distribucija odgovora: trećina ispitanika izjavljuje da im je ova vrsta pripadnosti “veoma važna”, još jedna trećina je određuje kao “mnogo važnu”, za jednu petinu ona je osrednje važna, približno desetini “malo važna”, a tek je 5% uzorka ocenjuje kao “nimalo važnu”.

Generalna spremnost za “približavanje”, odnosno distanciranje u odnosu na druge nacionalne grupe ispitivana je na osnovu jednog relativno udaljenog socijalnog odnosa – *državljanstva u državi*. Od svih etničkih grupa navedenih u listi najčešće se odbacuju Albanci, kao što je već potvrđeno u mnogim dosadašnjim istraživanjima. Distanca prema Albancima uglavnom je povezana sa obrazovanjem i zanimanjem (bez osnovne škole /75,2%/, sa završenom osmogodišnjom školom /71,7%/, seljaci /73,2%/, domaćice /71,4%/, radnici /64,8%/ odnosno /67,1%/ i penzioneri /64,4%/). Sledeće dve etničke grupe koje se najčešće odbacuju jesu Muslimani (52,8%) i Hrvati (51,9%). Sve tri nacionalne grupe, očigledno, “čine blok’ nacionalnih neprijatelja’ sa kojima su Srbi bili u otvorenom ili latentnom sukobu (str. 197).” Odbacivanje Jevreja (13,7%) i Roma (14,6%) kao potencijalnih neprijatelja je očigledno. Druga baterija pitanja proveravala je stepen poverenja ili nepoverenja prema pripadnicima pojedinih nacija ili nacionalnosti, kao najopštija mera ksenofobije. U srpskoj populaciji najizraženije je nepoverenje prema Albancima: 77,8% ispitanika izražava apsolutno nepoverenje u odnosu na ovu etničku grupu. Veoma je rašireno nepoverenje i prema Muslimanima (73,1%), slede Hrvati (69,1%) i Nemci (68,3%). Romi se nisu nalazili među nacionalnostima navedenim u listi, niti je razmatrana uloga religijske i konfesionalne identifikacije u kreiranju osobenih etničkih stavova.

Iz obimnog istraživanja *Promene u strukturi jugoslovenskog društva*, obavljenom na teritoriji SR Jugoslavije (bez Kosova) krajem 1993. godine, B. Kuzmanović (1994) analizirao je iskazanu etničku distancu prema Crnogorcima, Muslimanima, Albancima, Mađarima, Hrvatima, Slovencima, Makedoncima i Romima. Kao i godinama ranije, pokazalo se da najveća suzdržanost vlada prema Albancima (tek svaki drugi ispitanik bi

živeo sa pripadnikom ove nacionalnosti zajedno u istoj zemlji), a da su od ostalih nacija najbolje prihvaćeni Romi i Makedonci. Sa Romima je bliske srodničke odnose želelo svega 29% ispitanika, ali bi se sa njima družilo 60%, radilo na poslu i stanovalo u susedstvu 70% i živelo u zemlji 81% ispitanika. Ukrštena su različita obeležja ispitanika iz uzorka sa distancom i dobijeni sledeći sumarni podaci: pol, uzrast, obrazovanje, radno mesto i mesto boravka, materijalni status i autoritarnost u statistički značajnoj su, ali ne visokoj korelaciji sa distancom prema različitim nacijama. Konfesionalna i religijska identifikacija nisu razmatrane kao osnovna obeležja.

Analizirajući empirijske nalaze agencije “Argument” iz Beograda¹⁷ o etničkoj distanci, ksenofobiji i etnonacionalističkoj manipulaciji, Laslo Sekelj je veoma raspostranjenu etničku distancu smatrao empirijskom manifestacijom dominantne političke matrice u Srbiji i SRJ. Registrovana je visoka etnička distanca u odnosu na Albance (61,2% Srba i 65,9% Crnogoraca), Muslimane (51,2% Srba i 58,2% Crnogoraca) i Hrvate (49,3% Srba i 48,3% Crnogoraca). Interesantan je podatak da je, uprkos mogućnosti izbora samo jednog odgovora, najveći broj ispitanika odgovorio da Roma želi za bliskog prijatelja (29%), a svega 7,8% da ne želi da sa njima ima bilo kakve kontakte. Od obeležja u odnosu na koja je posmatrana etnička udaljenost (političko opredeljenje, region, zanimanje, ksenofobija) izdvajamo podatke za zanimanje: “Gledano prema zanimanju, etnička distanca prema Hrvatima najslabija je kod studenata i učenika 25,9%, a najviša kod rukovodioca i poljoprivrednika 61,9%. U slučaju Albanaca, najmanja je kod stručnjaka, a u slučaju Mađara kod rukovodilaca. Iznenaduje jačina etničke distance studenata i učenika prema Muslimanima (45,7% – najviša kod nezaposlenih 56,45%) (Sekelj, 2000: 14).” O religijskoj i konfesionalnoj identifikaciji kao faktorima etničkog distanciranja nije bilo reči.

¹⁷ Istraživanje je obavljeno avgusta 1997. na uzorku od 1007 ispitanika sa teritorije uže Srbije, grada Beograda, Vojvodine i Crne Gore (Srbi i Crnogorci činili su 4/5 uzorka). Ispitanicima je ponuđena mogućnost izbora samo jednog odgovora između osam opcija: jedne negativne (“Ne želim nikakav kontakt”) – na osnovu koje se u ovoj interpretaciji određivala numerička vrednost etničke distance – i sedam pozitivnih: 1) “Da bude stalno nastanjen u SRJ” (prihvatanje najmanjeg intenziteta), 2) “Da bira i bude biran”, 3) “Da mi bude sused”, 4) “Da mi bude saradnik na poslu”, 5) “Da mi bude pretpostavljeni na poslu”, 6) “Da mi bude blizak prijatelj” i 7) “Da sklopimo brak”.

Mikloš Biro (2002) je, iz empirijskog istraživanja sprovedenog nakon petooktobarskih političkih promena u Srbiji¹⁸, prezentovao distribuciju negativnih skorova većinskog srpskog stanovništva na četvorostepenoj skali etničke distance: 1) *kao sugrađani*, Albanci nisu prihvaćeni od strane 34% anketiranih, Muslimani od strane 23%, Hrvati od strane 19%, Mađari od strane 12% i Romi od strane 9%; 2) *kao komšije*, Albance ne bi primilo 46% anketiranih Srba i Srpkinja, Muslimane 28%, Hrvate 22%, Mađare 15% i Rome 20%; 3) *kao nadređene na poslu*, Albance ne vidi 55% Srba, Muslimane 41%, Hrvate 36%, Mađare 33% i Rome 38%; i, konačno, 4) *za zeta ili snaju*, Albance ne bi 76% građana srpske nacionalnosti, Muslimane 64%, Hrvate 51%, Mađare 44% i Rome 66%.

2.3. Učinjen uvid saglasan je sa poslednjim nalazima da izgradnja novih etničkih odnosa na Balkanu nije moguća bez trezvenog suočavanja sa postojećim problemima, posebno u sferi regulisanja međuetničkih odnosa (Guglielmo, 2004). Kao nacionalna manjina podjednako zastupljena u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji, Romi su u prošlosti i danas bivali najčešćim objektom izražavanja etničke distance većinskog stanovništva, ali i ostalih manjina. Sledi kratak pregled jednog broja istraživanja iz protekle decenije o prisutnosti i obimu etničke distance prema romskom narodu u trima posmatranim zemljama.

Primer Srbije. Treba istaći da je reč o različitim istraživanjima. Prvo i četvrto bili su najobuhvatniji po obimu i odnosili se na teritoriju čitave Republike Srbije (bez Kosova). Drugo je bilo fokusirano na komparativno istraživanje jugoistočne i jugozapadne Srbije, etnički i konfesionalno osobenih područja. Treće je, pak, bilo okrenuto sagledavanju specifičnog položaja romske manjine na jugu Srbije, uslovljenog dugogodišnjim nerešenim odnosima Srba i Albanaca na Kosovu.

¹⁸ Istraživanje je sprovedeno 2001. godine u formi standardizovanog intervjua na slučajnom uzorku od 1.334 građana Srbije, bez Kosova.

Tabela 6

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U SRBIJI (u %)

Odnos	Da				Ne				Neutralno			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Stupio bih u brak	-	8,1	8,9	30,8	79,5	80	88,4	67,1	-	11,9	2,7	-
Imao bih za prijatelja	-	53,2	52,1	-	24	32,3	42,5	15,4	-	14,5	5,5	-
Živeo bih u susedstvu	-	47,6	47,9	-	30	39,9	50	9,4	-	12,4	2,1	-
Radio bih u istoj firmi	-	58,5	54,8	-	18	30,8	45,2	4,4	-	10,7	-	-
Imao bih za pretpostavljenog	-	32,5	24,7	78	51,5	54,3	75,3	20,9	-	13,2	-	-
Živeo bih u istom gradu	-	64,5	58,9	-	16,9	25,6	40,4	2,3	-	9,8	0,7	-
Živeo bih u istoj državi	-	65	65,1	-	15	25,2	34,9	2	-	9,8	-	-

Legenda:

1. Istraživanje *Sociocultural Adaptation of the Romanies in Serbia in the Transition Processes – Integration, Assimilation or Segregation?* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku Republike Srbije /sa Vojvodinom, bez Kosova/, 1999);
2. Istraživanje *Religious Life of Orthodox and Muslim Romas in Western-Southeast Serbia* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku jugozapadne i jugoistočne Srbije, 2001);
3. Istraživanje *The Roma Between the Serbs and Albanians in Bujanovac and Preševo (Political and Cultural Causes of Conflicts)* (rukovodilac projekta prof. dr Dragoljub B. Đorđević; istraživanje obavljeno na uzorku opština Bujanovac i Preševo, 2001).
4. Istraživanje *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji* (rukovodilac projekta dr Božidar Jakšić; istraživanje obavljeno na uzorku Republike Srbije /sa Vojvodinom, bez Kosova/, 2002).

I dok je socijalna odbojnost prema Romima u Srbiji 1999. godine bila natprosečno izražena samo u pogledu mogućnosti sklapanja braka, dve godine kasnije uočljivo je smanjenje pozitivnog odnošenja većinske, srpske nacije i iskazivanje višeg stepena etničke netolerancije. Slika o Romima naročito je diskriminatorno obojena u očima Srba sa Kosova, tačnije sa teritorije tzv. Preševske doline: pored visokog negativnog stava u pogledu mogućnosti uzajamne koegzistencije, posebno brine mala spremnost na suživot u istom gradu i državi. Delimično je zatvorenost Srba u okviru nacionalnog shvatljiva ako se uzme u obzir njihov težak položaj u većinskom albanskom okruženju i činjenica da su Romi na Kosovu mahom islamske veroispovesti.

U sveobuhvatnom srpskom istraživanju položaja Roma iz 2002, pod nazivom *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji*¹⁹, Jakšić i Bašić (2002), između ostalog, iznose podatke o društvenoj udaljenosti anketiranog neromskog stanovništva od suseda Roma. Merenjem socijalne distance Bogardusovom skalom zabeležena je obostrana otvorenost romskog i neromskog stanovništva kod većine

¹⁹ Naručilac projekta bilo je Savezno ministarstvo za ljudska i manjinska prava, rukovodilac projekta dr Božidar Jakšić, naučni savetnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda, a članovi istraživačkog dr Miloš Marjanović, redovni profesor Univerziteta u Novom Sadu, dr Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor Univerziteta u Nišu, dr Đokica Jovanović, vanredni profesor Univerziteta u Prištini i mr Goran Bašić, sekretar Komisije za proučavanje života i običaja Roma Odeljenja društvenih nauka SANU.

modaliteta odgovora (izuzetak je spremnost na zasnivanje bračne zajednice sa Romom ili Romkinjom – učinilo bi to 30,8% neromskih i 66,3% romskih porodica), što odstupa od većine nalaza do sada interpretiranih empirijskih istraživanja: “Zajednički život u istoj državi odbilo bi 2% neroma i 1,3% Roma, u istom gradu 2,3% neroma i 0,4% Roma, korektne kolegijalne odnose na poslu ne bi prihvatilo 4,4% neroma i 0,6% Roma, a dobrosusedske odnose 9,4% neroma i 2% Roma. Nešto su izrazitije razlike ako je reč o prijateljstvu i pretpostavljenim na poslu. Prijateljstvo bi izbegavalo 15,4% neroma i 4% Roma, a kao pretpostavljenog na poslu Roma ne bi prihvatilo 20,9% neroma, dok svega 1,7% Roma ne bi prihvatilo neroma za pretpostavljenog (str. 78).” Istraživači poentiraju zaključkom da je zabeležena međusobna otvorenost neophodan, ali ne i dovoljan uslov ukupne emancipacije i integracije Roma u Srbiji.

Najsvežije podatke o etničkoj distanci prema Romima u južnoj i istočnoj Srbiji donosi nam istraživanje Odbora za građansku inicijativu iz Niša (tabela 7).²⁰ Između ostalog, propitivana je etnička distanca građana srpske, bugarske, albanske, bošnjačke i romske nacionalnosti prema Srbima, Bugarima, Albancima, Bošnjacima i Romima. Izdvajamo odgovore ispitanika iz kojih se može zaključivati o odnošenju većinskog i ostalog manjinskog stanovništva ovog dela Srbije prema pripadnicima romske nacionalnosti:

Tabela 7

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U JUŽNOJ I ISTOČNOJ SRBIJI
(% ispitanika koji odbijaju odnos 2002/2004)

Odnos	Nacionalnost			
	Srpska	Bugarska	Albanska	Bošnjačka
Stupio bih u brak	79 / 81	69 / 64	0 / 100	72 / 85
Imao bih za prijatelja	29 / 27	26 / 24	0 / 63	22 / 30
Živeo bih u susedstvu	32 / 28	29 / 28	0 / 67	27 / 26
Radio bih u istoj firmi	34 / 30	26 / 18	0 / 54	30 / 34
Imao bih za pretpostavljenog	56 / 53	42 / 42	0 / 94	39 / 46
Živeo bih u istom gradu	18 / 14	13 / 6	0 / 24	15 / 21
Živeo bih u istoj državi	16 / 13	12 / 8	0 / 26	12 / 19

Izvor: Đurović, 2005: 53.

²⁰ U okviru projekta *Jačanje nevladinog sektora u južnoj i istočnoj Srbiji* koji je finansirala Evropska komisija, realizovano je istraživanje *Društvena svest, ljudska prava i aktivizam građana u južnoj i istočnoj Srbiji* i to u dva maha – 2002. (2.137 ispitanika) i 2004. godine (2.355 ispitanika). Uzorak je formiran iz populacije osam regionalnih centara u južnoj i istočnoj Srbiji i jednog iz jugozapadne: Jagodina, Niš, Leskovac, Pirot, Zaječar, Vranje, Dimitrovgrad, Prokuplje i Novi Pazar.

Đurović objašnjava da su vrednosti “nula” u koloni za 2002. godinu kod izjašnjavanja Albanaca izraz nedostatka dobre volje da daju odgovore na Bogardusovoj skali u prvom ciklusu istraživanja, da bi kasnije promenili mišljenje i bez izuzetka učestvovali u popunjavanju kompletnog upitnika.

Blaga pomeranja u pravcu pozitivnijeg izjašnjavanja srpskog i bugarskog etničkog korpusa postoje, što ne važi za stavove Bošnjaka, čije je mišljenje, sa vremenskom distancom, radikalizovano. No, iako ne postoje uporedni podaci, po svojoj se radikalnosti za stupanje u ponuđene pretpostavljene odnose ubedljivo izdvajaju Albanci, koji, recimo, stoprocentno odbijaju ideju o krvnom srodstvu sa Romima, gotovo stoprocentno mogućnost prihvatanja Roma za nadređenog u poslovnim relacijama, a svaki četvrti ispitanik i mogućnost suživota sa pripadnicima ove nacionalne manjine u istom gradu ili državi! Napravimo li poređenje po većinsko-manjinskoj osnovi, pokazaće se da su mnogo razvijeniji kapaciteti za tolerantnu komunikaciju sa Romima kod većinskog srpskog nego kod, u jednako manjinskom položaju, albanskog i bošnjačkog stanovništva. Iako značajan broj Roma u Srbiji ispoveda islam, malo se šta promenilo u davno uspostavljenim obrascima o kojima su izveštavali etnolozi i antropolozi iz XVIII, XIX i s početka XX veka (Ђопђевић, 1984) – sabraća u veri u Muhameda i dalje sa nipodaštavanjem gleda na mogućnost njihovog pristupanja planetarnoj zajednici Muslimana. Sve u svemu, izgleda da su aktuelni interetnički odnosi u Srbiji u dubokoj disproporciji sa proklamacijama domaćih političkih i verskih lidera o demokratskim potencijalima ovog dela Balkana.

Primer Bugarske

Analiza prikazanih podataka u tabeli 8 pokazuje porast etničke distance većinskog stanovništva prema romskoj manjini u Bugarskoj tokom 1998. i 2000. godine, a zatim blagi pad, iako u različitom obimu, tokom 2002. godine (posmatrano samo u odnosu na 2000. godinu i dalje je veća nego 1994). Rezultati istraživanja u 2002. godini pokazuju da nema promene u pogledu mogućnosti sklapanja bračnih odnosa i održavanja prijateljskih odnosa sa pripadnicima romske nacionalnosti, ali uočavamo lagani pad u negativnom određivanju prema uspostavljanju susedskih odnosa i zajedničkog rada u istoj firmi. I

oblici uzajamne koegzistencije na određenoj teritoriji beleže koji procenat više u izjašnjavanju većinskog naroda u Bugarskoj.

Tabela 8

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA U BUGARSKOJ (u %)								
Odnos	Da				Ne			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Stupio bih u brak	5	5	3	5	95	95	97	95
Imao bih za prijatelja	31	27	26	26	69	73	74	74
Živeo bih u susedstvu	42	34	27	38	58	66	73	62
Radio bih u istoj firmi	53	40	38	49	47	60	62	51
Živeo bih u istom gradu	63	55	54	62	37	45	46	38
Živeo bih u istoj državi	73	66	68	71	27	34	32	29

Legenda:

1. Istraživanje *Връзки на съвместимост и несъвместимост във всекидневието на християни и мюсюлмани в България* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.044 lica iz cele države, 1994);
2. Istraživanje *Формиране на култура на мира сред младите поколения от етнорелигиозните общности в България* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta prof. dr Petar Balkanski, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.035 lica iz cele države, 1998);
3. Istraživanje *Европейски нагласи на младите хора от етнорелигиозните общности в страната* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 928 lica iz cele države, 2000);
4. Istraživanje *Българската младеж '2002* (Međunarodni centar za probleme manjina i kulturnu saradnju, rukovodilac projekta dr Petar-Emil Mitev, istraživanje obavljeno na uzorku od 1.009 lica iz cele države, 2002).

Prema rezultatima istraživanja koje je realizovano u Bugarskoj januara 2003. godine, a koje navodi J. Janakiev (Yanakiev) (2004: 51), “dok su se međuetnički odnosi između Bugara i bugarskih Turaka pomerili daleko od kritičnog nivoa ranih 1990-ih, odnosi između Bugara i Roma se i dalje opažaju kao problematični. U 2003. samo 16% ispitanika ih je ocenilo kao *dovoljno dobre* u poređenju sa 75% koji smatraju da su oni *loši* ili *prilično loši*. Važno je naznačiti da Bugari vide odnose ove dve zajednice negativnije od Roma. U romskoj zajednici ocena *loši* ili *prilično loši* je kod 53% ispitanika, dok ih 41% ocenjuje kao *prilično dobre* ili *dobre*.”

Tabela 9

ETNIČKA DISTANCA IZMEĐU BUGARA HRIŠĆANA I ROMA
(pozitivni odgovori u %)

Odnos	Bugari hrišćani (N=872)
Stupio bih u brak sa Romom	3
Imao bih Roma za prijatelja	28
Imao bih Roma za komšiju	27,5
Radio bih sa Romom	40
Živeo bih sa Romom u istoj zajednici	55
Živeo bih sa Romom u istoj državi	69

Izvor: Yanakiev, 2004: 58.

Janakiev navodi da analiza podataka vodi ka zaključku da poboljšanje u odnosima Bugara hrišćana i bugarskih Turaka nije proizvelo pozitivne “zarazne” efekte na njihov odnos prema Romima. Naprotiv, romska populacija izgleda da je dezintegrisana i izolovana od strane većine i od strane drugih manjinskih zajednica. Predrasude o njima veoma su jake i etnička distanca mnogo je jača u poređenju sa drugim zajednicama. Samo su dva tipa združenosti, koju bi većina Bugara hrišćana prihvatila: da žive u istom regionu i da žive u istoj državi. Nepunu godinu kasnije, nije nastavljeno opadanje tendencije distanciranja kod većinskog bugarskog naroda zabeleženo u 2002. godini; naprotiv, procenti govore u prilog vraćanja na pozicije negativne etničke distance iz prošle decenije.

Podaci iz poslednjeg istraživanja podloga su zaključku da postoje značajne promene kada je reč o etničkoj i kulturnoj situaciji u Bugarskoj. Najpre, opažanje međuetničkih odnosa između Bugara hrišćana i bugarskih Turaka značajno se promenilo u pozitivnom smeru tokom poslednje decenije i ono je recipročno: etnička distanca postala je mnogo manja u toku perioda demokratskog razvoja bugarskog društva. U isto vreme, uprkos smanjenom intenzitetu stereotipa i predrasuda, još uvek postoje neki negativni stavovi među ljudima različitih etničkih grupa. Ovi stavovi su duboko ukorenjeni u svesti ljudi i baziraju se na istoriji. Treba istaći i da su porasle tendencije ka samoizolaciji među romskom populacijom. Oni nastavljaju da budu zajednica koja je najotvorenija prema drugima, ali će postepeno “početi da gubi svoju otvorenost (Yanakiev, 2004: 62-63).”

Primer Makedonije

U tabeli 10 procentualno su prikazani pozitivni odgovori mladih Makedonaca na modifikovanoj Bogardusovoj skali sa osam nivoa. Ekstremni stepen odbijanja je kod prvog nivoa, jer bi u brak sa Romom/Romkinjom stupilo svega 2% ispitanika i kod petog nivoa, jer bi Roma/Romkinju za pretpostavljenog imalo samo 7,6% većinskog stanovništva. Pridodamo li svakog petog omladinca koji ne skriva rasističke pobude u vidu isterivanja Roma iz svoje zemlje, jasno je da je reč o otvorenom govoru mržnje.

Tabela 10

ETNIČKA DISTANCA MAKEDONACA PREMA ROMIMA (%)

Odnos	Da
Stupio bih u brak	2
Imao bih za prijatelja	21,9
Učio bih u istoj školi	30,8
Živeo bih u istom mestu	20,8
Imao bih za pretpostavljenog	7,6
Živeo bih u istoj opštini	29,5
Živeo bih u istoj državi	43,3
Isterao bih ga iz zemlje	21,5

Izvor: Istraživanje *Проект за развој на деца и млади* (Agencija za mladi i sport, rukovodilac projekta prof. dr Antoanela Petkovska, istraživanje obavljeno na slučajnom uzorku od 1.273 mladih uzrasta od 18. do 24. godine u sedam regiona Makedonije: Skopje, Tetovo, Veles, Štip, Strumica, Bitola i Ohrid, 2003.

Iako svetska iskustva ukazuju na praksu kontinuiranog praćenja povezanosti nacionalnog i konfesionalnog izjašnjavanja, lične religioznosti i netolerancije, balkanska istraživačka scena im nije posvetila potrebnu pažnju. U slučaju Roma, domaće manjine koja je kroz istoriju vrlo često igrala ulogu “žrtvenog jarca”, tj. objekta predrasuda i diskriminacije, u najvećem broju analiziranih empirijskih istraživanja propitivana je tek ukupna mera distance, uz parcijalno sagledavanje uloge nezavisnih varijabli, pre svih, nacionalne identifikacije, u njenoj raspodeli. Smatramo primerenim da se dosadašnji pristup u analizi zastupljenosti socijalne distance prema Romima obogati dodatnim sagledavanjem uloge nacionalne, konfesionalne i religijske identifikacije ispitanika prilikom opredeljivanja na ponuđenim skalama Bogardusovog tipa.

3. PREDMET, CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

3.1. *Predmet* istraživanja je socijalna distanca prema Romima.

3.2. *Cilj* istraživanja je da se izmeri uticaj etničko-religijske grupe činilaca na socijalnu distancu prema Romima.

3.3. *Zadaci* istraživanja su:

1) ustanoviti da li postoje razlike u uticaju unutar etničko-religijske grupe činilaca (nacionalne, konfesionalne i religijske identifikacije) na ukupnu meru socijalne distance prema Romima;

2) ustanoviti da li postoje razlike u uticaju etničko-religijske grupe činilaca na socijalnu distancu prema Romima kod ispitanika iz Srbije, Makedonije i Bugarske;

3) ustanoviti da li razlike u uticaju etničko-religijske grupe činilaca na socijalnu distancu prema Romima mogu da se dovedu u vezu sa dejstvom biološke i socijalne grupe činilaca.

4. UZORAK, ORGANIZACIJA I TOK ISTRAŽIVANJA, METODE, TEHNIKE I INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA

U istraživanju uticaja etničko-religijskih činilaca na socijalnu distancu prema Romima izvršiće se *kvantitativna analiza* baze podataka prikupljenih komparativnim empirijskim istraživanjem “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj.

4.1. Uzorak istraživanja.

U okviru projekta “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije” (2002-2005), koji se odvija na Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira ga Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije, u drugoj polovini 2003. godine izvedeno je empirijsko istraživanje “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” na uzorku od 1786 ispitanika. Uzorak je podeljen na tri poduzorka sa identičnim brojem ispitanika, koji su realizovani na teritoriji jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Prikupljanje empirijske građe obavljeno je u pet okruga jugoistočne Srbije (Nišavski, Toplički, Pirotski, Jablanički i Pčinjski), tri opštine severozapadne Makedonije (Skoplje, Tetovo i Kumanovo) i dve oblasti centralne i zapadne Bugarske (Šumen i Veliko Trnovo).

Po tipu, uzorak je kombinacija slučajnog, stratifikovanog i kvotnog uzorka. Osnov stratifikacije uzorka bila su sledeća socio-demografska obeležja ispitanika: uzrast, obrazovanje i nacionalna pripadnost. Prisustvo grupa ispitanika, podeljenih prema navedenim principima stratifikacije, određeno je u skladu sa proporcijama učešća istih grupa u osnovnoj populaciji u navedenim oblastima prema poslednjim popisima stanovništva. Kako je jedna od ključnih nezavisnih varijabli u ovom istraživanju, određena odstupanja učinjena su u slučaju nacionalne pripadnosti. Kvote pojedinih

manjinskih etničkih grupa uvećane su kako bi se obezbedio relevantan broj slučajeva neophodan kod uopštavanja podataka o položaju manjina u svakoj od pomenutih oblasti.

U navedenim regijama uzorak je činilo većinsko stanovništvo i pripadnici triju manjinskih etničkih grupa, i to: u Srbiji Roma, Albanaca i Bugara; u Makedoniji Roma, Albanaca i Srba; u Bugarskoj Roma, Turaka i Vlaha. U nastojanju da se otklone tehničke prepreke za dolaženje do uporedivih podataka, upitnici su prevedeni na jezik manjina od strane stručnih prevodilaca, kako jezik ne bi bio prepreka u komunikaciji, te kako bi se postiglo potpunije razumevanje suptilnijih aspekata ispitivanih činjenica.

U realizovanom uzorku od 1786 ispitanika bilo je:

1. U sva tri poduzorka nešto veći broj muškaraca, u proseku 52% muškaraca i 48% žena;

2. 23,3% ispitanika uzrasta od 20 do 29 i 23,5% uzrasta od 30 do 39 godina; 23,3% uzrasta od 40 do 49, 13,2% uzrasta od 50 do 59 godina i 16,7% ispitanika uzrasta 60 i više godina – u poduzorku za Srbiju,

31,2% ispitanika uzrasta od 19 do 29, 22,3% uzrasta od 30 do 39, 18,5% u kategoriji od 40 do 49 godina, 16,5% između 50 i 59 i 11,5% ispitanika starijih od 60 godina – u poduzorku za Makedoniju,

22,0% ispitanika uzrasta od 19 do 29, 21,3% uzrasta od 30 do 39, 16,6% u kategoriji između 40 i 49 godina, 13,9% uzrasta od 50 do 59 i 26,2% ispitanika starijih od 60 godina – u poduzorku za Bugarsku;

3. 19,5% ispitanika bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem, 22,3% sa osnovnim, 9,3% sa trogodišnjim stručnim, 32,9% sa srednjim, 16% sa višim i visokim obrazovanjem – u poduzorku za Srbiju,

12,5% ispitanika bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim, 15,7% sa osnovnim, 9,4% sa trogodišnjim stručnim, 43% sa srednjim i 19,4% sa višim i visokim obrazovanjem – u poduzorku za Makedoniju,

19,4% bez obrazovanja ili sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem, 29,4% sa osnovnim, 4,4% sa trogodišnjim stručnim 32% sa srednjim i 14,9% ispitanika sa višim i visokim obrazovanjem – u poduzorku za Bugarsku;

4. 43,7% Srba, 18,5% Roma, 21,4% Albanaca i 16,1% Bugara u Srbiji,

38,6% Makedonaca, 16,7% Roma, 22,6% Albanaca i 21,9% Srba u Makedoniji,

53,5% Bugara, 20,8% Turaka i po 15,6% Roma i 9,4% Vlaha u Bugarskoj.²¹

Istraživanje je obavljeno pomoću standardizovanog obrasca za beleženje odgovora respodenata koji je proveren u pilot istraživanju na uzorku od 100 ispitanika u regionu jugoistočne Srbije, što je omogućilo da se nedostaci ankete u velikoj meri otklone.

4.2. Organizacija i tok istraživanja.

Rukovodilac komparativnog empirijskog istraživanja “Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu” u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj bio je prof. dr Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor sociologije na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Nišu.

Koordinatori istraživanja u pojedinim zemljama bili su:

- za jugoistočnu Srbiju Dragan Todorović, asistent-pripravnik Filozofskog fakulteta u Nišu;

- za velikotrnovsku oblast dr Maja Ruseva, docent na Grupi za sociologiju Filozofskog fakulteta u Velikom Trnovu, a za šumensku oblast dr Nikolaj Nikolov, docent Pedagoškog fakulteta Univerziteta “Sv. Kliment Ohridski” u Šumenu;

- za severozapadnu Makedoniju prof. dr Petre Georgievski, redovni profesor sociologije i upravnik Instituta za sociologiju Filozofskog fakulteta “Sv. Ćirilo i Metodije” u Skoplju.

Na realizaciju plana istraživanja uticale su brojne okolnosti, od društvenog konteksta u ispitivanim regionima do vrlo specifičnih događaja vezanih za odabir trenutka izvođenja terenskog rada. U najkraćem, teškoće u realizaciji istraživačkog plana mogu se svrstati u nekoliko grupa:

- a) uprkos nastojanju da se terenski rad na prikupljanju podataka odvija istovremeno u svim izabranim oblastima, istraživanje je izvedeno u prilično ekstenzivnom vremenskom periodu zbog poteškoća rada u multietničkim sredinama u kojima su razni vidovi netrpeljivosti svakodnevna pojava, ali i iz više razloga tehničke prirode. Terenski deo istraživanja u Srbiji realizovan je tokom jula i avgusta, a u Makedoniji i Bugarskoj tokom septembra i oktobra 2003. godine;

²¹ Procenat do 100% u svakom od poduzorka pripada grupi “ostale nacionalnosti”.

b) situacija na terenu (krajnji jug Srbije – opštine Bujanovac i Preševo, kao i region Tetova i Kumanova u Makedoniji) nije pogodovala ovakvom tipu istraživanja. Naime, pomenuti regioni na jugu Srbije i severozapadu Makedonije bitno su obeleženi međuetničkom netrpeljivošću i stalnim sukobima lokalnog stanovništva. Dodatno, područje koje smo izabrali za istraživanje u Makedoniji dve godine ranije bilo je zahvaćeno ratnim sukobima, tako da pravni i ostali okviri institucionalnog sistema još uvek nisu adekvatno funkcionisali. Ovakav društveni kontekst istraživanja bitno je otežavao kako ulazak samih anketara u ispitivanu sredinu, tako i uspostavljanje kvalitetnog odnosa na relaciji anketar-respodent. Stoga navedena dešavanja treba imati u vidu prilikom interpretacije određenih rezultata istraživanja;

c) Dodatna otežavajuća okolnost za vreme sprovođenja istraživanja u Srbiji bio je period godišnjih odmora, što je iziskivalo dodatno vreme za pronalaženje ispitanika;

d) u Bugarskoj je anketiranje obavljeno dok je uveliko trajala predizborna kampanja za lokalne izbore, što je bitno uticalo na realizaciju istraživanja na terenu. Istraživanje je čak moralo biti prekinuto uoči izbornog dana i na sam dan izbora. Takođe, brojne ankete koje su izvođene u okviru predizborne kampanje, kao i istraživanja sa ciljem snimanja javnog mnjenja, bitno su uticale na prezasićenost respodenata, te i nešto veći postotak odbijanja učestvovanja u anketi. Opštinske administracije u tri od ukupno četitiri opštine u kojima je anketiranje obavljeno u regionu Velikog Trnova, nisu dozvolile nesmetani uvid u biračke spiskove građana na osnovu kojih je trebalo sačiniti spisak respodenata koji ulaze u uzorak. Ova situacija je zahtevala dodatnu snalažljivost anketara na terenu, pa su anketari spisak respodenata sačinili na osnovu biračkih spiskova istaknutih na svakoj od izbornih jedinica ponaosob. Problem je predstavljalo i pronalaženje pripadnika etničkih manjina, kako zbog činjenice da koncentracija određenih manjina (npr. Vlaha) u istraživanim oblastima doista nije velika²², tako i zbog dominantnog etničkog modela u Bugarskoj, koji podrazumeva često izjašnjavanje pripadnika manjina kao predstavnika većinske populacije.²³ Posebnu specifičnost

²² Na ovu činjenicu je ukazao metodolog i pre formiranja poduzorka za ovaj region. Međutim, raspoloživa finansijska sredstva, kao i nedovoljno uspostavljene naučne veze sa bugarskim kolegama nisu dozvoljavale da se istraživanjem zahvati podunavski deo Bugarske, gde je koncentracija ove etničke manjine mnogo veća.

²³ Sporadičnih slučajeva bilo je i kod realizacije uzorka u Srbiji, gde nekolicina Roma nije želela da popuni deo upitnika koji se odnosi na Rome, jer se uprkos etničkoj pripadnosti romskoj populaciji, izjašnjavaju kao Srbi.

predstavljao je karakter etničkog modela u Bugarskoj, prema kome se svi stanovnici Bugarske tretiraju kao “Bugari”. To je uslovalo davanje jedinstvenog odgovora na pitanje u upitniku o nacionalnoj pripadnosti. Anketari u Bugarskoj su zato postavljali i dodatno pitanje o pripadnosti pojedinim etničkim grupama, koje je poslužilo za komparaciju sa pitanjima o nacionalnosti ispitanika u Srbiji i Makedoniji;

e) teškoće ulaska u različita područja, nepoznavanje jezika, običaja, uopšte kulture manjina, nastojane su da budu rešene tako što su u većini slučajeva sami anketari, koji su razgovarali sa pripadnicima manjina i sami bili deo istraživanih etničkih grupa;

f) dobar deo problema vezanih za realizaciju istraživanja poticao je od dinamike isplate materijalnih troškova od strane finansijera ovog istraživanja, Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije. Budući da se nije raspolagalo sredstvima koja bi omogućila izbor respodenata koji su ušli u uzorak od strane statističkih zavoda susednih zemalja, što bi omogućilo najefikasniju realizaciju terenskog rada, ovaj posao je prepušten samim anketarima, što je iziskivalo dodatno vreme i donelo određena odstupanja u izboru respodenata.

g) odbijanje respodenata da učestvuju u razgovoru kretalo se od 7,5% u Makedoniji do 15% u Bugarskoj, što ne prevazilazi granice dopuštenog. Odbijanja su pravdana različitim argumentima – osoba nema želje da učestvuje u istraživanju bez objašnjenja motiva za takvu odluku, negativan stav prema tematici istraživanja, kućna ili poslovna preokupiranost i nedostatak vremena za popunjavanje upitnika, prekidanje popunjavanja upitnika zbog opadanja koncentracije kod ispitanika, naročito kod davanja odgovora na pitanja iz Likertove skale, itd;

h) nedovoljno ili potpuno nepoznavanje specifičnosti i osobenih nacionalnih crta balkanskih naroda od strane ispitanika, što je uslovalo jedan broj odgovora i dovelo u pitanje njihovu pravu vrednost;

i) ispitanici i anketari na terenu imali su određene primedbe i na obim upitnika, kao i na izrazito intelektualan način formulacije jednog broja pitanja iz upitnika, što pada na dušu autorima istraživanja.

4.3. SPSS analiza podataka (analiza varijanse).

**DRUGI DEO
REZULTATI ISTRAŽIVANJA –
NALAZ, ANALIZA I INTERPRETACIJA**

INALAZ

1. FREKVENCIJE ČINILACA KOJI ODREĐUJU SOCIJALNU DISTANCU

1.1. Biološka grupa činilaca

1.1.1. Pol

Tabela 11

POL	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Muški	766	51,6	251	51,9	249	48,6	266	54,5
Ženski	718	48,4	333	48,1	263	51,4	222	45,5

Odstupanje od prosečno nešto više muškaraca nego žena u formiranom neromskom uzorku beležimo u Bugarskoj i Makedoniji. U Bugarskoj je obrnuta proporcija u odnosu na ustanovljeni prosek, dok je u Makedoniji drastično više ispitanika muškog nego ženskog pola.

1.1.2. Uзраст

Tabela 12

GODINE STAROSTI	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
19 – 29	377	25,3	113	23,4	112	21,7	152	30,9
30 – 39	315	21,1	113	23,4	94	18,3	108	22
40 – 49	281	18,9	109	22,6	88	17,1	84	17,1
50 – 59	237	15,8	68	14,1	79	15,3	90	18,3
60 i više	280	18,8	80	16,6	142	27,6	58	11,8

U ukupnom uzorku, blizu polovine anketiranih pripada mlađoj uzrasnoj dobi – između 19 i 40 godina, dok je nešto više od trećine starijeg i starog stanovništva. U Srbiji je zabeleženo blago uvećanje ispitanika srednje životne dobi, uglavnom na uštrb starijeg stanovništva. Međutim, odstupanja su drastičnija u druge dve posmatrane zemlje. U Bugarskoj je favorizovano staro stanovništvo (27,6%, nasuprot kohorte mladih), dok u makedonskom uzorku preovlađuju mladi (30,9%), upravo suprotno najstarijima (11,8%).

1.2. Socijalna grupa činilaca

1.2.1. Mesto stanovanja

Tabela 13

MESTO STANOVANJA	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Selo	374	25,1	140	28,9	151	29,4	83	16,9
Prigrad	121	8,1	72	14,8	12	2,3	37	7,5
Grad	995	66,8	273	56,3	351	68,3	371	75,6

Gradsko stanovništvo odnosi procentualnu prevagu u ukupnom uzorku: tek jedna četvrtina odlazi na učestvovanje seoskog i nešto manje od desetine prigradskog stanovništva. U Srbiji je ovaj odnos promenjen u smislu nešto veće zastupljenosti baš prigradskog (14,8%) i seoskog stanovništva. U Bugarskoj učestovanje prigrada gotovo da izostaje, dok je u Makedoniji osetnija zapostavljenost ruralnog u korist urbanog.

1.2.2. Obrazovanje

Tabela 14

OBRAZOVANJE	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Bez škole	57	3,8	33	6,8	15	2,9	9	1,8
Nezavršena OŠ	115	7,7	38	7,9	52	10,1	25	5,1
Osnovna škola	301	20,2	98	20,3	146	28,4	57	11,6
Trogodišnja	118	7,9	46	9,5	24	4,7	48	9,8
Četvorogodišnja	603	40,5	178	36,9	184	35,8	241	49
Viša i visoka	295	19,8	90	18,6	93	18,1	112	22,8

Odgovore anketiranih saželi smo u tri grupe: osnovno obrazovanje (bez škole + nezavršena osnovna škola + osnovna škola), srednjoškolsko obrazovanje (trgodišnja + četvorogodišnja srednja škola) i više i visoko obrazovanje.

Tabela 15

OBRAZOVANJE	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Osnovno	473	31,8	169	35	213	41,4	91	18,5
Srednjoškolsko	721	48,4	224	46,4	208	40,5	289	58,7
Više i visoko	295	19,8	90	18,6	93	18,1	112	22,8

Dok obrazovni profil ispitanika iz Srbije ne odskake od proseka, bitnija odstupanja beležimo među bugarskim i makedonskim ispitanicima. Među populacijom

obuhvaćenom istraživanjem u Bugarskoj prevagu odnose pojedinci nižeg obrazovnog nivoa, dok je situacija u Makedoniji obrnuto proporcionalna – onih sa osnovnim obrazovanjem je najmanje u uzorku, uz prevalentno učestvovanje ispitanika sa srednjoškolskim i visokim obrazovanjem.

1.2.3. Zanimanje

Tabela 16

ZANIMANJE	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Poljoprivrednik	71	4,8	31	6,4	24	4,7	16	3,3
Radnik	304	20,5	106	21,9	87	17	111	22,7
Službenik	187	12,6	67	13,8	52	10,2	68	13,9
Stručnjak	88	5,9	23	4,8	18	3,5	47	9,6
Privatni preduz.	101	6,8	33	6,8	27	5,3	41	8,4
Nadničar	21	1,4	11	2,3	8	1,6	2	0,4
Nezaposleni	203	13,7	55	11,4	91	17,8	57	11,7
Učenik/student	127	8,6	37	7,6	35	6,8	55	11,2
Domaćica	101	6,8	53	11	12	2,3	36	7,4
Penzioner	263	17,7	61	12,6	155	30,3	47	9,6
Sportista	9	0,6	-	-	-	-	9	1,8
Nešto drugo	10	0,7	7	1,4	3	0,6	-	-

Izraženu disperziju prilikom izjašnjavanja anketiranih pokušali smo da smanjimo konstruisanjem tri sažimajuće grupe odgovora: zaposleni (poljoprivrednik, radnik, službenik, stručnjak, privatni preduzetnik i sportisti), nezaposleni (nadničar, nezaposleni i učenici/studenti) i neaktivni (domaćice i penzioneri).

Tabela 17

ZANIMANJE	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Zaposleni	760	51,5	260	54,5	208	40,9	292	59,7
Nezaposleni	351	23,8	103	21,6	134	26,3	114	23,3
Neaktivni	364	24,7	114	23,9	167	32,8	83	17

Natpolovičnu većinu u ukupnom uzorku čine ispitanici u radnom odnosu, a približno po četvrtinu oni bez stalnog zaposlenja i oni koji su radni odnos ili okončali ili u njega uopšte nisu ni stupali. Stanje u Bugarskoj je takvo da prevagu odnose upravo domaćice i penzioneri, uz uvećani broj radno neaktivnih, dok je u Makedoniji uglavnom ispitivano radno sposobno stanovništvo, uz smanjeno učešće neaktivnih.

1.2.4. Materijalni status

Tabela 18

MATERIJALNI STATUS	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Veoma dobar	84	5,6	37	7,6	5	1	42	8,5
Relativno dobar	691	46,4	239	49,3	131	25,5	321	65,2
Relativno loš	418	28,1	144	29,7	167	32,6	107	21,7
Veoma loš	189	12,7	44	9,1	134	26,1	11	2,2
Nepodnošljiv	108	7,2	21	4,3	76	14,8	11	2,2

Od strane ispitanika opisani materijalni status kao “veoma dobar” i “relativno dobar” sabrali smo u jedan odgovor “dobar”, “relativno loš” i “veoma loš” u “loš”, a zadržali smo ocenu “nepodnošljiv”, kao indikativnu vrstu odgovora.

Tabela 19

MATERIJALNI STATUS	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Dobar	775	52	276	56,9	136	26,5	363	73,8
Loš	607	40,7	188	38,8	301	58,7	118	24
Nepodnošljiv	108	7,2	21	4,3	76	14,8	11	2,2

Samooocena materijalnog statusa građana u tri susedne balkanske zemlje odlikuje se različitostima: u Srbiji beležimo blago uvećanje pozitivnih odgovora, u Bugarskoj dramatično negativne rezultate, a u Makedoniji apsolutno zadovoljstvo aktuelnim materijalnim statusom.

1.3. Etničko-religijska grupa činilaca

1.3.1. Nacionalna identifikacija

Tabela 20

NACIONALNA IDENTIFIKAC.	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Albanac	260	17,5	126	26,3	-	-	134	27,2
Bugarin	448	30,2	95	19,8	353	68,9	-	-
Srbin	387	26,1	258	53,9	-	-	129	26,2
Makedonac	229	15,4	-	-	-	-	239	46,5
Turčin	114	7,7	-	-	114	22,3	-	-
Vlah	45	3	-	-	45	8,8	-	-

Prilikom konstituisanja uzorka neromskih odgovora u svakoj od tri posmatrane zemlje uvrstili smo odgovore većinskog stanovništva i odgovore pripadnika dvaju

manjinskih naroda. U Srbiji su većinu činili srpski odgovori, a manjinske albanski i bugarski, u Bugarskoj većina su bili Bugari, a manjina Turci i Vlasi, dok su u Makedoniji većinskim makedonskim odgovorima bili pridruženi albanski i srpski odgovori. Iako je koncepcijom istraživanja bila planirana nešto veća uključenost pripadnika manjina u odnosu na popisima ustanovljene situacije u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji, jedino je u Makedoniji u ukupnom zbiru učešće manjinskih odgovora procentualno veće od odgovora većine.

1.3.2. Konfesionalna identifikacija

Tabela 21

KONFESION. IDENTIFIKAC.	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Pravoslavac	1050	70,7	336	69,7	375	73,1	339	69
Musliman	355	23,9	113	23,4	110	21,4	132	26,9
Protestant	12	0,8	8	1,7	2	0,4	2	0,4
Rimokatolik	4	0,3	3	0,6	1	0,2	-	-
Ne priznajem...	22	1,5	1	0,2	8	1,6	13	2,6
Ne znam...	5	0,3	-	-	5	1	-	-
Ne želim...	38	2,6	21	4,4	12	2,3	5	1

Konfesionalna panorama u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji prilično je ujednačena: preovlađuju pravoslavni, prate ih privrženici islama, malo je rimokatolika i protestanata, dok bezkonfesionalci gotovo da izostaju. U skladu sa tim, sačinili smo neophodna sažimanja, kako bi se otvorilo polje za utvrđivanje statističke značajnosti dobijenih odgovora. U pravoslavce smo ubrojali sve hrišćane (pravoslavni, rimokatolici i protestanti, ponajviše kako odgovore drugih i trećih ne bi izgubili iz ukupnog skora), deklarisanje kao “musliman” nije bilo sporno ni na koji način, a sve ostale odgovore (“ne priznaje konfesionalno poreklo”, “ne zna koje mu je konfesionalno poreklo” i “ne želi da se izjasni”) podveli smo pod kategoriju “bezkonfesionalni”.

Tabela 22

KONFESION. IDENTIFIKAC.	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Pravoslavni	1066	71,7	347	72	378	73,7	341	69,5
Muslimani	355	23,9	113	23,4	110	21,4	132	26,9
Bezkonfesionalni	65	4,4	22	4,6	25	4,9	18	3,7

Od ustanovljenog proseka, jedino je za koji procenat više muslimana u Makedoniji, ali je to objašnjivo činjenicom da je u uzorak ušao značajan procenat Albanaca, tradicionalnih vernika islama.

2.3.3. Religijska identifikacija

Tabela 23

RELIGIJSKA IDENTIFIKAC.	Ukupno		Srbija		Bugarska		Makedonija	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Religiozan	841	56,6	262	54,4	218	42,6	361	73,4
Ravnodušan	409	27,5	132	27,4	187	36,5	90	18,3
Nereligiozan	195	13,1	76	15,8	96	18,8	23	4,7
Ateist	41	2,8	12	2,5	11	2,1	18	3,7

Odgovori ispitanika na skali opšte lične religijske identifikacije bili su jasni, bez potrebe za sažimanjima bilo kakve vrste: najviše je religioznih, prate ih ravnodušni, mnogo je manje nereligioznih, a statistički gotovo beznačajno ateista. Ipak, razlike postoje na teritorijalnom planu: bugarski ispitanici primetno su rezervisani prema religiji, ali je zato kod makedonskih izražen religijski *back ground*.

2. FREKVENCIJA SOCIJALNE DISTANCE NA BOGARDUSOVOJ SKALI

Tabela 24

ETNIČKA DISTANCA PREMA ROMIMA (u %)

Odnos	Da				Ne				Neutralno			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Stupio bih u brak	6,9	8,6	8,9	3,2	81,1	81,3	74,3	88,4	12	10,1	16,7	8,4
Imao bih za prijatelja	53,4	57,6	44,9	58,9	29,8	31,3	32,3	25,7	16,9	11	22,8	15,4
Živeo bih u susedstvu	53,7	58,3	55,9	47,4	28,2	30	20,5	35,2	18,1	11,8	23,6	17,5
Radio bih u istoj firmi	66,7	70,3	62,6	68	19,5	20,1	18,7	19,8	13,8	9,6	18,7	12,2
Imao bih za pretpostavljen.	31,9	36,8	33,3	26,4	49,9	53,4	42	55,5	18,2	9,8	24,7	18,1
Živeo bih u istom gradu	69,6	75,8	64,6	69,9	15,6	15,5	13,8	17,5	14,8	8,8	21,6	12,6
Živeo bih u istoj državi	71,2	77,1	64,4	73,5	13,9	15,1	12,3	14,7	14,9	7,8	21,6	11,8

Legenda

1. Ukupna mera distance
2. Distanca u Srbiji
3. Distanca u Bugarskoj
4. Distanca u Makedoniji

Zapaža se pravilnost u odgovorima ispitanika na Bogardusovoj skali: sa smanjenjem socijalne bliskosti, raste pozitivno deklarisanje (“sklad” remeti jedino niska prihvaćenost Roma za nadređenog na radnom mestu). Srbiju odlikuje najveći broj

pozitivnih odgovora, uz svega desetak procenata neodlučnih, a samim tim i najmanja socijalna distanca. Udaljenost od Roma najizraženija je u Bugarskoj: na svakom od ponuđenih nivoa socijalne blizine bugarski ispitanici su bili skloniji negativnijem ocenjivanju, uz standardno visok procenat “neodlučnih”, koji se kretao između jedne petine i, čak, jedne četvrtine ispitanika. U odgovorima Makedonaca najviše je, pak, nedoslednosti: ubedljivo najviše pojedinaca nije spremno na sklapanje braka sa Romom, najviše bi ih za prijatelje, ali najmanje za prve komšije; manje od ostalih se protive izboru Roma za šefa na poslu, a broj neutralnih odgovora je nešto veći nego u Srbiji, ali i dalje manji nego u Bugarskoj.

* * *

Pokušaćemo da analizom nezavisnih varijabli rekonstruišemo specifičnosti uzorka u sve tri zemlje.

U Srbiji su registrovana najmanja odstupanja od utvrđenih prosečnih vrednosti. Nešto su zastupljeniji muškarci od žena, mlađe uzrasne dobi, različitog mesta stanovanja, osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, zaposleni, dobrog materijalnog statusa, iz redova većinskog stanovništva, pravoslavne veroispovesti, religiozni.

U bugarskom uzorku nešto je više žena nego muškaraca, iz grupe najstarijeg stanovništva, sa mestom boravka u gradu, nižeg obrazovnog nivoa, nezaposlene ili poslovno neaktivne, lošeg ili čak nepodnošljivog materijalnog statusa, iz redova većinskog stanovništva, pravoslavne veroispovesti, ravnodušne prema pitanjima vere ili nereligiozne.

U makedonskom uzorku primetno preovladava muško stanovništvo, izrazito mlado, u visokom procentu urbano, mahom sa srednjoškolskom i diplomom višeg i visokog obrazovanja, uposleno, materijalno dobrostojeće, iz redova većinskog stanovništva, pravoslavne veroispovesti, izrazito religiozno.

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji opada, uporedi li se sa empirijskim nalazima iz 2001. godine (videti tabelu 6). Upozoravajući su, pak, podaci o tome da gotovo trećina ispitanika još uvek izbegava Rome za prijatelje i susede, što samo potvrđuje nedostatak istinskih i bliskih kontakata sa pripadnicima romske nacije. Iako igra brojki u našem istraživanju izdvaja Bugarsku kao zemlju sa najizraženijom

distancom prema Romima, ohrabruje saznanje da bugarsko stanovništvo pozitivnije gleda na Rome u poređenju sa 2000. i 2002. godinom (videti tabelu 8). Naročito to važi za prijateljske, susedske i poslovne odnose. I u Makedoniji je situacija mnogo bolja u poređenju sa drugim iskustvenim nalazima (videti tabelu 10), osobito ukoliko se zna da su u oba slučaja obuhvaćeni uzorci bili međusobno slični.

No, registrovane pozitivnije empirijske nalaze u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji treba prihvatiti sa dozom rezerve, baš zbog neusklađenosti i nereprezentativnosti uzoraka, koji nisu proporcionalni statističkim prosecima iz poslednjih popisa stanovništva u ovim državama. Srpski uzorak se mahom poklapa sa prosečnim ukupnim nalazima. Bugarski odgovori dolaze mahom od starog, neobrazovanog, neuposlenog i materijalnim statusom nezadovoljnog stanovništva, a makedonski od mladog, obrazovanog, zaposlenog i materijalno zadovoljenog stanovništva. Ne treba olako skrajnuti sa uma da možda baš u nezadovoljstvu starijih i neobrazovanih Bugara leži neobično visoka suzdržanost u davanju odgovora, za koju ne znamo da li bi se i pod kojim okolnostima prelila ka pozitivnom ili negativnom deklarisanju. Takođe, mladi, obrazovani i uposleni Makedonci, pri svemu i visoko religiozni, ne doživljavaju Rome kao ikakvu prepreku u svom životu, nisu skloni predrasudama i izražavaju prema njima mnogo manju distancu.

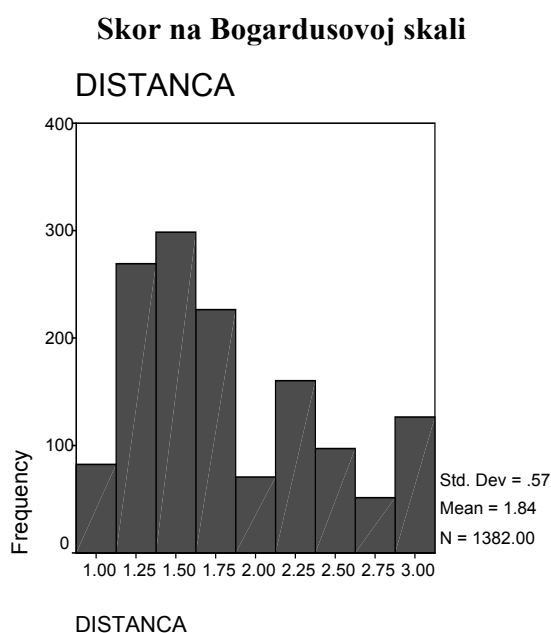
Postojeće razlike, stoga, ne daju nam za pravo da generalizujemo uopštavanja i izdignemo ih na razinu pouzdanih nacionalnih karakteristika; uputnije je konstatovane nalaze prihvatiti na nivou studije slučaja, kakva je ova naša.

II ANALIZA

1. UKUPNA MERA SOCIJALNE DISTANCE PREMA ROMIMA

Ukupnu meru socijalne distance neromskog prema romskom stanovništvu Srbije, Bugarske i Makedonije izračunali smo sabiranjem odgovora ispitanika na sedmostepenoj Bogardusovoj skali. Preciznije rečeno, ukupna mera socijalne distance izvedena je izračunavanjem aritmetičke sredine između pozitivnih, negativnih i neutralnih odgovora: svakom pozitivnom odgovoru dodeljen je jedan, neutralnom dva, a negativnom odgovoru tri poena. Raspon dobijenih vrednosti kretao se između 1 i 3, tako da je jedinica označavala nepostojanje ikakve distance, a trojka maksimalnu udaljenost od pripadnika romske zajednice. Opredelili smo se za ovakav pristup vođeni namerom da analizom ravnopravno obuhvatimo tzv. neutralne odgovore, kojih je u istraživanju bilo podosta, i koji bi poremetili istinski sliku o ukupnoj socijalnoj distanci prema pripadnicima romske nacionalne manjine prostim pridruživanjem pozitivnim ili negativnim odgovorima.

Iz ukupnog skora izuzeti su “misinzi”, tj. oni upitnici u kojima su nedostajali odgovori na ponuđenoj skali za utvrđivanje društvene udaljenosti od pripadnika drugih nacionalnih grupa i etničkih zajednica, kao i upitnici u kojima je, prilikom opredeljivanja na sedmostepenoj skali, broj neutralnih odgovora bio veći od dva.

Iako se ne radi o visokim iznosima, ekstremno netolerantni odnose prevagu nad pojedincima spremnim na druženje sa Romima bez ikakvih barijera (nešto manje od jedne desetine naspram 6%). Raduje, pak, što je u konačnom zbiru na osi socijalne distance veća distribucija pozitivnih od negativnih odgovora.

Tabela 25

Skor na Bogardusovoj skali					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	1.00	83	5.6	6.0	6.0
	1.14	38	2.5	2.7	8.8
	1.29	231	15.5	16.7	25.5
	1.43	73	4.9	5.3	30.8
	1.57	225	15.1	16.3	47.0
	1.67	3	.2	.2	47.3
	1.71	70	4.7	5.1	52.3
	1.86	154	10.3	11.1	63.5
	2.00	71	4.8	5.1	68.6
	2.14	121	8.1	8.8	77.4
	2.29	39	2.6	2.8	80.2
	2.43	72	4.8	5.2	85.4
	2.57	25	1.7	1.8	87.2
	2.71	38	2.5	2.7	89.9
	2.86	13	.9	.9	90.9
	3.00	126	8.4	9.1	100.0
	Total	1382	92.6	100.0	
Missing	System	111	7.4		
Total		1493	100.0		

Descriptive Statistics					
	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
skor na B skali	1382	1	3	1.8380	.5701
Valid N (listwise)	1382				

1.1.Uticaj *etničko-religijske* grupe činilaca na ukupnu meru socijalne distance prema Romima

1.1.1. *Uticaj nacionalne identifikacije na ukupnu meru socijalne distance prema Romima*

Tabela 26

Ukupna mera socijalne distance / Nacionalnost

Nacionalnost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Albanac	1,8250	181	,4929	3,663E-02
Bugarin	1,8600	441	,5871	2,796E-02
Srbin	1,9511	368	,6204	3,234E-02
Makedonac	1,7668	223	,4949	3,314E-02
Turcin	1,6604	114	,5213	4,883E-02
Vlah	1,4698	45	,4271	6,366E-02
Total	1,8353	1372	,5700	1,539E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * nacionalnost	Between Groups (Combined)	15,764	5	3,153	10,022	,000
	Within Groups	429,730	1366	,315		
	Total	445,494	1371			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * nacionalnost	,188	,035

Utvrđeno je postojanje statistički značajne veze između distance i nacionalne pripadnosti ispitanika na nivou ukupnog uzorka. U nespremnosti na stupanje u različite socijalne veze sa Romima prednjače građani srpske nacionalnosti, dok za njima slede Bugari i Albanci. Ova nespremnost jenjava u slučaju Makedonaca i Turaka, dok je na najnižem nivou među Vlasima.

Tabela 26a

Ukupna mera socijalne distance / Nacionalnost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) NACIONAL	(J) NACIONAL	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Albanac	Bugarin	-3,4904E-02	4,951E-02	,992	-,1999	,1301
	Srbin	-,1260	5,092E-02	,295	-,2957	4,364E-02
	Makedonac	5,823E-02	5,611E-02	,956	-,1288	,2452
	Turcin	,1646	6,706E-02	,304	-5,8824E-02	,3881
	Vlah	,3552*	9,343E-02	,013	4,389E-02	,6665
Bugarin	Albanac	3,490E-02	4,951E-02	,992	-,1301	,1999
	Srbin	-9,1137E-02	3,960E-02	,381	-,2231	4,082E-02
	Makedonac	9,313E-02	4,609E-02	,538	-6,0437E-02	,2467
	Turcin	,1995*	5,893E-02	,043	3,181E-03	,3959
	Vlah	,3901*	8,777E-02	,001	9,763E-02	,6826
Srbin	Albanac	,1260	5,092E-02	,295	-4,3635E-02	,2957
	Bugarin	9,114E-02	3,960E-02	,381	-4,0819E-02	,2231
	Makedonac	,1843*	4,760E-02	,011	2,567E-02	,3429
	Turcin	,2907*	6,012E-02	,000	9,036E-02	,4910
	Vlah	,4812*	8,858E-02	,000	,1861	,7764
Makedonac	Albanac	-5,8230E-02	5,611E-02	,956	-,2452	,1288
	Bugarin	-9,3134E-02	4,609E-02	,538	-,2467	6,044E-02
	Srbin	-,1843*	4,760E-02	,011	-,3429	-2,5667E-02
	Turcin	,1064	6,458E-02	,744	-,1088	,3216
	Vlah	,2970	9,166E-02	,063	-8,4512E-03	,6024
Turcin	Albanac	-,1646	6,706E-02	,304	-,3881	5,882E-02
	Bugarin	-,1995*	5,893E-02	,043	-,3959	-3,1807E-03
	Srbin	-,2907*	6,012E-02	,000	-,4910	-9,0357E-02
	Makedonac	-,1064	6,458E-02	,744	-,3216	,1088
	Vlah	,1906	9,874E-02	,590	-,1385	,5196
Vlah	Albanac	-,3552*	9,343E-02	,013	-,6665	-4,3885E-02
	Bugarin	-,3901*	8,777E-02	,001	-,6826	-9,7633E-02
	Srbin	-,4812*	8,858E-02	,000	-,7764	-,1861
	Makedonac	-,2970	9,166E-02	,063	-,6024	8,451E-03
	Turcin	-,1906	9,874E-02	,590	-,5196	,1385

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Tabela 27

Ukupna mera socijalne distance / Većina ili manjina

Većina ili manjina	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Većina	1,8814	815	,5706	1,999E-02
Manjina	1,7696	559	,5629	2,381E-02
Total	1,8359	1374	,5699	1,537E-02

ANOVA Table						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * konfesija	Between Groups (Combined)	4,150	1	4,150	12,889	,000
	Within Groups	441,790	1372	,322		
	Total	445,940	1373			

Measures of Association		
	Eta	Eta Squared
skor na B skali * konfesija	,096	,009

U uzorku su Srbi bili zastupljeni kao većinski narod u matičnoj zemlji i kao manjina u Makedoniji, Bugari kao većina u svojoj zemlji a manjina u Srbiji, pripadnici albanske nacionalne manjine uključeni su kao manjinska grupa u Srbiji i Makedoniji. Odgovori Makedonaca dolaze iz pozicije isključivo većinskog naroda, dok su Turci i Vlasi bili manjinski jezičak na vagi u Bugarskoj.

Primetna je (i statistički potvrđena) razlika u odgovorima pripadnika pojedinih naroda. Uz podsećanje da ih je malo u uzorku (svega 45 Vlaha i 114 Turaka), Vlasi i Turci iskazuju izrazitu toleranciju prema Romima. U poređenju sa njom, posebno “štrči” netolerancija Srba i Bugara. Iako većinski narod, Makedonci su iskazali otvorenost karakterističnu za manjinske narode, ali ne u tolikom stepenu statističke značajnosti. Odgovori Albanaca pripadaju tzv. zlatnoj sredini – niti su, poput većinskih naroda, “zakopčani” pred Romima, niti ih krasi izraženija tolerancija manjinskih naroda.

1.1.2. Uticaj konfesionalne identifikacije na ukupnu meru socijalne distance prema Romima

Tabela 28

Ukupna mera socijalne distance / Konfesija				
Konfesija	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Pravoslavci	1,8649	1025	,5811	1,815E-02
Muslimani	1,7542	291	,5066	2,970E-02
Bezkonfesionalni	1,8190	60	,6312	8,148E-02
Total	1,8395	1376	,5699	1,536E-02

ANOVA Table						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * konfesija	Between Groups (Combined)	2,803	2	1,402	4,337	,013
	Within Groups	443,734	1373	,323		
	Total	446,537	1375			

Measures of Association		
	Eta	Eta Squared
skor na B skali * konfesija	,079	,006

Tabela 28a

Ukupna mera socijalne distance / Konfesija
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) KONF	(J) KONF	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
pravoslavci	muslimani	,1107*	3,776E-02	,014	1,816E-02	,2032
	bezkonfesionalni	4,585E-02	7,551E-02	,832	-,1392	,2309
muslimani	pravoslavci	-,1107*	3,776E-02	,014	-,2032	-1,8157E-02
	bezkonfesionalni	-6,4834E-02	8,060E-02	,724	-,2623	,1327
bezkonfesionalni	pravoslavci	-4,5854E-02	7,551E-02	,832	-,2309	,1392
	muslimani	6,483E-02	8,060E-02	,724	-,1327	,2623

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Postoji razlika u odgovorima ispitanika na planu konfesionalne pripadnosti, ali iskazane vrednosti nisu jednakog stepena značajnosti u poređenju sa onima koje dolaze iz nacionalnog rakusa. Pravoslavci i bezkonfesionalni izražavaju veću netolerancija prema romskom narodu od muslimana, s tim da je statistička značajnost posebno istaknuta prilikom sagledavanja različitosti pravoslavnog i islamskog zaleđa.

*1.1.3. Uticaj religijske identifikacije
na ukupnu meru socijalne distance prema Romima*

Tabela 29

Ukupna mera socijalne distance / Religioznost				
Religioznost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Religiozni	1,8413	790	,5735	2,041E-02
Ravnodusni prema religiji	1,8544	368	,5442	2,837E-02
Niste religiozni	1,7895	178	,5851	4,385E-02
Ateista	1,8714	40	,6784	,1073
Total	1,8390	1376	,5704	1,538E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * religioznost	Between Groups	,571	3	,190	,584	,625
	Within Groups	446,737	1372	,326		
	Total	447,308	1375			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * religioznost	,036	,001

Tabela 29a

Ukupna mera socijalne distance / Religioznost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	(J) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
religiozni	ravnodusni prema religiji	-1,3136E-02	3,601E-02	,988	-,1139	8,766E-02
	niste religiozni	5,183E-02	4,734E-02	,753	-8,0683E-02	,1843
	ateista	-3,0139E-02	9,248E-02	,991	-,2890	,2287
ravnodusni prema religiji	religiozni	1,314E-02	3,601E-02	,988	-8,7665E-02	,1139
	niste religiozni	6,497E-02	5,210E-02	,670	-8,0851E-02	,2108
	ateista	-1,7003E-02	9,500E-02	,998	-,2829	,2489
niste religiozni	religiozni	-5,1830E-02	4,734E-02	,753	-,1843	8,068E-02
	ravnodusni prema religiji	-6,4966E-02	5,210E-02	,670	-,2108	8,085E-02
	ateista	-8,1969E-02	9,985E-02	,879	-,3614	,1975
ateista	religiozni	3,014E-02	9,248E-02	,991	-,2287	,2890
	ravnodusni prema religiji	1,700E-02	9,500E-02	,998	-,2489	,2829
	niste religiozni	8,197E-02	9,985E-02	,879	-,1975	,3614

Različiti su međusobno i odgovori anketiranih na skali religiozne pripadnosti, ali postojeće razlike ne daju za pravo da se tumače kao izrazite: nereligiozni se izdvajaju po

blažim odgovorima od religioznih, ravnodušnih prema religiji i ateista, ali ne u tolikoj meri da bi se njihovi stavovi tumačili statistički značajnim.

2. SOCIJALNA DISTANCA PREMA ROMIMA U SRBIJI, BUGARSKOJ I MAKEDONIJI

Tabela 30

Socijalna distanca prema Romima / Država						
Nacionalnost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean		
Srbija	1,8132	393	,5966	3,010E-02		
Bugarska	1,8273	514	,5718	2,522E-02		
Makedonija	1,8702	475	,5450	2,500E-02		
Total	1,8380	1382	,5701	1,534E-02		

ANOVA Table						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Nacionalnost	Between Groups	,793	2	,396	1,220	,295
	Within Groups	448,055	1379	,325		
	Total	448,848	1381			

Measures of Association		
	Eta	Eta Squared
skor na B skali * nacionalnost	,042	,002

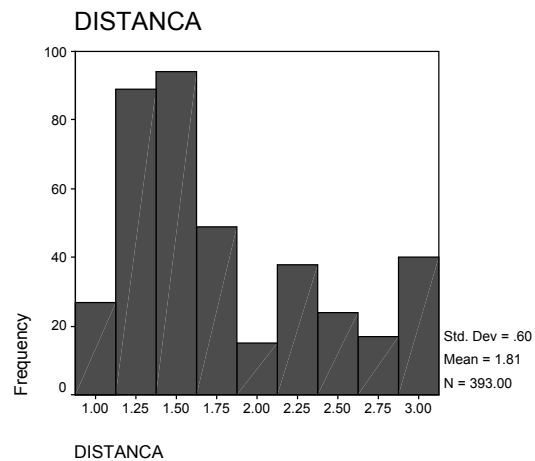
Tabela 31

Skor na Bogardusovoj skali u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji				
		Srbija N / %	Bugarska N / %	Makedonija N / %
Valid	1.00	27 / 6,9	42 / 8,2	14 / 2,9
	1.14	17 / 4,3	16 / 3,1	5 / 1,1
	1.29	72 / 18,3	74 / 14,4	85 / 17,9
	1.43	13 / 3,3	26 / 5,1	34 / 7,2
	1.57	81 / 20,6	77 / 15,0	67 / 14,1
	1.67	-	1 / 0,2	2 / 0,4
	1.71	12 / 3,1	34 / 6,6	24 / 5,1
	1.86	37 / 9,4	56 / 10,9	61 / 12,8
	2.00	15 / 3,8	29 / 5,6	27 / 5,7
	2.14	31 / 7,9	45 / 8,8	45 / 9,5
	2.29	7 / 1,8	17 / 3,3	15 / 3,2
	2.43	17 / 4,3	22 / 4,3	33 / 6,9
	2.57	7 / 1,8	13 / 2,5	5 / 1,1
	2.71	13 / 3,3	13 / 2,5	12 / 2,5
	2.86	4 / 1,0	5 / 1,0	4 / 0,8
	3.00	40 / 10,2	44 / 8,6	42 / 8,8
	Total	393 / 100,0	514 / 100,0	475 / 100,0
Missing	System	92	2	17
Total		485	516	516

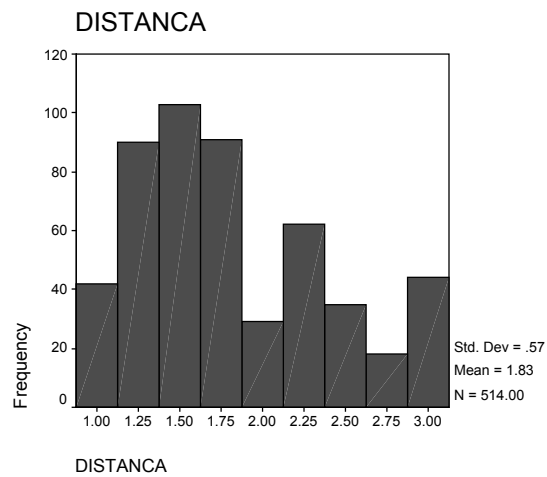
Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
skor na B skali - Srbija	393	1	3	1.8132	.5966
skor na B skali - Bugarska	514	1	3	1.8273	.5718
skor na B skali - Makedonija	475	1	3	1.8702	.5450

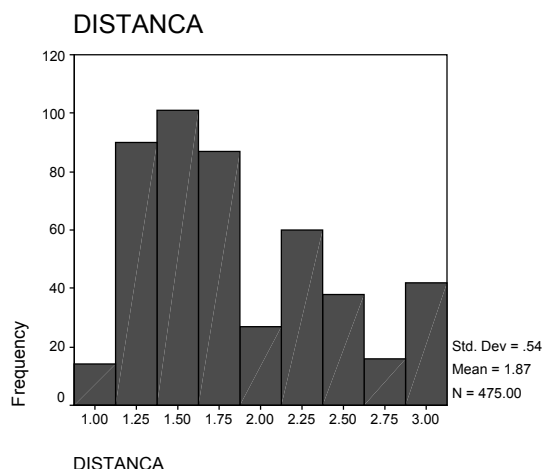
SRBIJA

BUGARSKA

MAKEDONIJA

Prvo što pada u oči jeste 19% neadekvatnih odgovora ispitanika u srpskom uzorku, što baca senku na profesionalni pristup anketara, a može da ima veze i sa nedovoljnom motivisanošću učesnika ankete. Sa sličnim se problemom nisu susretali istraživački timovi u Bugarskoj i Makedoniji.

Druga važna odlika jeste relativna ujednačenost socijalne distance prema Romima u tri posmatrane države i nepostojanje statistički relevantnih razmimoilaženja. Manje važne oscilacije vezane su jedino za kojih desetak procenata učestalije učešće srpskih ispitanika u kohortama koje označavaju nižu socijalnu distancu i primetno manje makedonskih građana koji nemaju nikakvu distancu prema Romima, iako ovaj broj ni u Srbiji i Bugarskoj ne prelazi jednu desetinu.

2.1. Uticaj *etničko-religijske* grupe činilaca na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji:

2.1.1. *Uticaj nacionalne identifikacije na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji*

Tabela 32

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Nacionalnost

Nacionalnost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Albanac	1,6059	58	,4043	5,309E-02
Bugarin	1,6048	90	,5589	5,891E-02
Srbin	1,9283	239	,6134	3,968E-02
Total	1,8047	387	,5940	3,020E-02

ANOVA Table						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Nacionalnost	Between Groups (Combined)	9,539	2	4,770	14,460	,000
	Within Groups	126,663	384	,330		
	Total	136,202	386			

Measures of Association		
	Eta	Eta Squared
skor na B skali * nacionalnost	,265	,070

Tabela 32a

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Nacionalnost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA

Scheffe

(I) NACIONAL	(J) NACIONAL	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Albanac	Bugarin	1,149E-03	9,671E-02	1,000	-,2365	,2388
	Srbin	-,3224*	8,407E-02	,001	-,5289	-,1158
Bugarin	Albanac	-1,1494E-03	9,671E-02	1,000	-,2388	,2365
	Srbin	-,3235*	7,103E-02	,000	-,4981	-,1490
Srbin	Albanac	,3224*	8,407E-02	,001	,1158	,5289
	Bugarin	,3235*	7,103E-02	,000	,1490	,4981

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Tabela 33

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Većina ili manjina

Većina ili manjina	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Većina	1,9241	241	,6127	3,946E-02
Manjina	1,6168	148	,5082	4,177E-02
Total	1,8072	389	,5936	3,010E-02

ANOVA Table						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * konfesija	Between Groups (Combined)	8,660	1	8,660	26,176	,000
	Within Groups	128,043	387	,331		
	Total	136,703	388			

Measures of Association		
	Eta	Eta Squared
skor na B skali * konfesija	,252	,063

Većinski narod u Srbiji odlikuje se mnogo većom društvenom udaljenošću od sugrađana romske nacionalnosti nego što je to slučaj kada su u pitanju pripadnici manjinskih naroda. Albanci i Bugarari gotovo istovetno reaguju prilikom opredeljivanja za različite socijalne odnose sa pripadnicima druge manjinske grupe.

Tabela 34

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Nacionalnost				
Nacionalnost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Bugarin	1,9254	351	,5769	3,080E-02
Turcin	1,6604	114	,5213	4,883E-02
Vlah	1,4698	45	,4271	6,366E-02
Total	1,8260	510	,5737	2,540E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Nacionalnost	Between Groups	12,301	2	6,151	20,088	,000
	Within Groups	155,239	507	,306		
	Total	167,540	509			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * nacionalnost	,271	,073

Tabela 34a

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Nacionalnost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) NACIONAL	(J) NACIONAL	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Bugarin	Turcin	,2650*	5,965E-02	,000	,1185	,4114
	Vlah	,4555*	8,762E-02	,000	,2404	,6706
Turcin	Bugarin	-,2650*	5,965E-02	,000	-,4114	-,1185
	Vlah	,1906	9,742E-02	,149	-4,8600E-02	,4297
Vlah	Bugarin	-,4555*	8,762E-02	,000	-,6706	-,2404
	Turcin	-,1906	9,742E-02	,149	-,4297	4,860E-02

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Tabela 35

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Većina ili manjina

Većina ili manjina	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Većina	1,9254	351	,5769	3,080E-02
Manjina	1,6065	159	,5026	3,986E-02
Total	1,8260	510	,5737	2,540E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * konfesija	Between Groups (Combined)	11,130	1	11,130	36,148	,000
	Within Groups	156,411	508	,308		
	Total	167,540	509			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * konfesija	,258	,066

Statistički su još uočljiviji disparitet u odgovorima većinskog i manjinskih naroda u Bugarskoj: deklarirani Bugari odbijaju bliskost sa Romima mnogo učestalije nego što to čine Turci i Vlasi, pri čemu su ovi poslednji ubedljivo najotvoreniji za interkulturalistička stremljenja.

Tabela 36

Socijalna distanca prema Romima u Makedoniji / Nacionalnost

Nacionalnost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Albanac	1,9284	123	,4984	4,494E-02
Srbin	1,9934	129	,6333	5,576E-02
Makedonac	1,7668	223	,4949	3,314E-02
Total	1,8702	475	,5450	2,500E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Nacionalnost	Between Groups (Combined)	4,756	2	2,378	8,253	,000
	Within Groups	136,011	472	,288		
	Total	140,767	474			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * nacionalnost	,184	,034

Tabela 36a

Socijalna distanca prema Romima u Makedoniji / Nacionalnost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) NACIONAL	(J) NACIONAL	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
Albanac	Srbin	-6,4978E-02	6,765E-02	,631	-,2311	,1011
	Makedonac	,1616*	6,029E-02	,028	1,352E-02	,3096
Srbin	Albanac	6,498E-02	6,765E-02	,631	-,1011	,2311
	Makedonac	,2265*	5,938E-02	,001	8,073E-02	,3723
Makedonac	Albanac	-,1616*	6,029E-02	,028	-,3096	-1,3516E-02
	Srbin	-,2265*	5,938E-02	,001	-,3723	-8,0730E-02

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Tabela 37

Socijalna distanca prema Romima u Makedoniji / Većina ili manjina

Većina ili manjina	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Većina	1,7662	223	,4946	3,312E-02
Manjina	1,9622	252	,5712	3,598E-02
Total	1,8702	475	,5450	2,500E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * konfesija	Between Groups (Combined)	4,546	1	4,546	15,786	,000
	Within Groups	136,221	473	,288		
	Total	140,767	474			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * konfesija	,180	,032

Nerazumevanje prema specifičnostima romskog života nije “izostalo” ni u Makedoniji, ali su u njenom slučaju zamenjene uloge između većinskog i drugih manjinskih naroda: nespremnost za tolerantno odnošenje spram Roma iskazuju mnogo ubedljivije Albanaci i Srbi od komšija Makedonaca.

2.1.2. *Uticaj konfesionalne identifikacije na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji*

Tabela 38

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Konfesija						
Konfesija	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean		
Pravoslavci	1,8626	314	,6162	3,477E-02		
Muslimani	1,6190	60	,4247	5,482E-02		
Bezkonfesionalni	1,6807	17	,5815	,1410		
Total	1,8173	391	,5953	3,011E-02		

ANOVA Table						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Konfesija	Between Groups (Combined)	3,320	2	1,660	4,775	,009
	Within Groups	134,897	388	,348		
	Total	138,217	390			

Measures of Association		
	Eta	Eta Squared
skor na B skali * Konfesija	,155	,024

Tabela 38a

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Konfesija (poređenje po parovima)						
Multiple Comparisons						
Dependent Variable: DISTANCA						
Scheffe						
(I) KONF	(J) KONF	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
pravoslavci	muslimani	,2436*	8,308E-02	,014	3,942E-02	,4477
	bezkonfesionalni	,1819	,1468	,465	-,1789	,5427
muslimani	pravoslavci	-,2436*	8,308E-02	,014	-,4477	-3,9416E-02
	bezkonfesionalni	-6,1625E-02	,1620	,930	-,4597	,3365
bezkonfesionalni	pravoslavci	-,1819	,1468	,465	-,5427	,1789
	muslimani	6,162E-02	,1620	,930	-,3365	,4597

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Belodana je razlika u odgovorima pravoslavaca, muslimana i “bezkonfesionalaca” (“ne priznaje konfesionalno poreklo”, “ne zna koje mu je konfesionalno poreklo” i “ne želi da se izjasni”): pravoslavni su najnetolerantniji u posmatranom srpskom uzorku, statistički je ta razlika najvidljivija u poređenju sa odgovorima muslimana (0,014), mada

se, po svojoj tolerantnosti, izdvajaju i odgovori svih onih kojima konfesionalno opredeljivanje ne igra važnu ulogu u životu.

Tabela 39

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Konfesija

Konfesija	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Pravoslavci	1,8791	376	,5766	2,974E-02
Muslimani	1,6273	110	,4991	4,758E-02
Bezkonfesionalni	1,9543	25	,6223	,1245
Total	1,8285	511	,5721	2,531E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Konfesija	Between Groups (Combined)	5,811	2	2,905	9,159	,000
	Within Groups	161,134	508	,317		
	Total	166,945	510			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * Konfesija	,187	,035

Tabela 39a

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Konfesija
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA

Scheffe

(I) KONF	(J) KONF	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
pravoslavci	muslimani	,2518*	6,105E-02	,000	,1019	,4017
	bezkonfesionalni	-7,5233E-02	,1163	,811	-,3608	,2103
muslimani	pravoslavci	-,2518*	6,105E-02	,000	-,4017	-,1019
	bezkonfesionalni	-,3270*	,1248	,033	-,6334	-2,0668E-02
bezkonfesionalni	pravoslavci	7,523E-02	,1163	,811	-,2103	,3608
	muslimani	,3270*	,1248	,033	2,067E-02	,6334

*. The mean difference is significant at the .05 level.

Situacija u bugarskom delu uzorka je već nešto drugačija: najveću nesposobnost za kulturnu razmenu sa Romima iskazuju bezkonfesionalni, uz važnu ogradu da je njihovo učešće među anketiranim u Bugarskoj zaista skromno (25 ispitanika ili svega

4,9%). Nešto niži iznos, ali još uvek statistički značajan u odnosu na muslimane, zabeležen je među pravoslavnim verništvo.

Tabela 40

Socijalna distanca prema Romima u Makedoniji / Konfesija				
Konfesija	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Pravoslavci	1,8512	335	,5529	3,021E-02
Muslimani	1,9366	121	,4980	4,527E-02
Bezkonfesionalni	1,7619	18	,6842	,1613
Total	1,8696	474	,5454	2,505E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Konfesija	Between Groups (Combined)	,866	2	,433	1,459	,233
	Within Groups	139,827	471	,297		
	Total	140,693	473			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * Konfesija	,078	,006

Tabela 40a

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Konfesija
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA

Scheffe

(I) KONF	(J) KONF	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
pravoslavci	muslimani	-8,5466E-02	5,779E-02	,336	-,2274	5,644E-02
	bezkonfesionalni	8,927E-02	,1318	,795	-,2344	,4130
muslimani	pravoslavci	8,547E-02	5,779E-02	,336	-5,6440E-02	,2274
	bezkonfesionalni	,1747	,1376	,447	-,1633	,5127
bezkonfesionalni	pravoslavci	-8,9268E-02	,1318	,795	-,4130	,2344
	muslimani	-,1747	,1376	,447	-,5127	,1633

Sasvim se osobenom pokazala situacija na makedonskom tlu. Ovde konfesionalne razlike ne igraju presudnu ulogu u iskazivanju socijalne distance prema manjinskom romskom narodu, za razliku od opisanog stanja u Srbiji i Bugarskoj. Štaviše, muslimansko stanovništvo je sada nesklonije socijalnoj bliskosti sa Romima od

pravoslavaca i bezkonfesionalaca, ali te razlike nisu takve da bi privrženike islama proglasili netolerantnijim od drugih.

2.1.3. Uticaj religijske identifikacije na socijalnu distancu prema Romima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji

Tabela 41

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Religioznost

Religioznost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Religiozni	1,8622	224	,6119	4,089E-02
Ravnodusni prema religiji	1,7187	97	,5449	5,533E-02
Niste religiozni	1,7506	59	,5965	7,766E-02
Ateista	2,0519	11	,6555	,1976
Total	1,8151	391	,5974	3,021E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Religioznost	Between Groups	2,262	3	,754	2,130	,096
	Within Groups	136,946	387	,354		
	Total	139,208	390			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * Religioznost	,127	,016

Tabela 41a

Socijalna distanca prema Romima u Srbiji / Religioznost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	(J) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
religiozni	ravnodusni prema religiji	,1435	7,230E-02	,270	-5,9476E-02	,3466
	niste religiozni	,1116	8,705E-02	,650	-,1328	,3561
	ateista	-,1897	,1837	,785	-,7055	,3261
ravnodusni prema religiji	religiozni	-,1435	7,230E-02	,270	-,3466	5,948E-02
	niste religiozni	-3,1901E-02	9,821E-02	,991	-,3077	,2439
	ateista	-,3332	,1893	,378	-,8646	,1982
niste religiozni	religiozni	-,1116	8,705E-02	,650	-,3561	,1328
	ravnodusni prema religiji	3,190E-02	9,821E-02	,991	-,2439	,3077
	ateista	-,3013	,1954	,498	-,8499	,2472
ateista	religiozni	,1897	,1837	,785	-,3261	,7055
	ravnodusni prema religiji	,3332	,1893	,378	-,1982	,8646
	niste religiozni	,3013	,1954	,498	-,2472	,8499

Religioznost ispitanika u Srbiji nije presudan činilac za određivanje nivoa socijalne distance prema Romima. Ateisti jesu iskazali najveću zadržku, slede religiozni, nereligiozni i ravnodušni prema religiji, ali to nisu statistički priznate razlike.

Tabela 42

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Religioznost

Religioznost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Religiozni	1,7765	216	,5996	4,080E-02
Ravnodusni prema religiji	1,8938	187	,5182	3,790E-02
Niste religiozni	1,7867	96	,5864	5,984E-02
Ateista	2,0909	11	,6617	,1995
Total	1,8282	510	,5721	2,533E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Religioznost	Between Groups (Combined)	2,308	3	,769	2,369	,070
	Within Groups	164,281	506	,325		
	Total	166,589	509			

Measures of Association

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * Religioznost	,118	,014

Tabela 42a

Socijalna distanca prema Romima u Bugarskoj / Religioznost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA

Scheffe

(I) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	(J) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
religiozni	ravnodusni prema religiji	-,1174	5,691E-02	,237	-,2770	4,228E-02
	niste religiozni	-1,0251E-02	6,989E-02	,999	-,2063	,1858
	ateista	-,3145	,1761	,365	-,8085	,1795
ravnodusni prema religiji	religiozni	,1174	5,691E-02	,237	-4,2283E-02	,2770
	niste religiozni	,1071	7,154E-02	,524	-9,3561E-02	,3078
	ateista	-,1971	,1768	,743	-,6930	,2988
niste religiozni	religiozni	1,025E-02	6,989E-02	,999	-,1858	,2063
	ravnodusni prema religiji	-,1071	7,154E-02	,524	-,3078	9,356E-02
	ateista	-,3042	,1814	,422	-,8129	,2045
ateista	religiozni	,3145	,1761	,365	-,1795	,8085
	ravnodusni prema religiji	,1971	,1768	,743	-,2988	,6930
	niste religiozni	,3042	,1814	,422	-,2045	,8129

Ni u Bugarskoj nije uspostavljena statistički validna razlika u odgovorima onih kojima religijsko pripadanje ili nepripadanje jeste bitna odrednica identiteta. Opet ateisti “štrče”, slede ih ravnodušni prema religiji i nereligiozni, a na začelju su, nasuprot srpskom uzorku, religiozni.

Tabela 43

Socijalna distanca prema Romima u Makedoniji / Religioznost				
Religioznost	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error of Mean
Religiozni	1,8679	350	,5285	2,825E-02
Ravnodusni prema religiji	1,9235	84	,5780	6,307E-02
Niste religiozni	1,9006	23	,5607	,1169
Ateista	1,6270	18	,6558	,1546
Total	1,8702	475	,5450	2,500E-02

ANOVA Table

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
skor na B skali * Religioznost	Between Groups	1,326	3	,442	1,493	,216
	Within Groups	139,441	471	,296		
	Total	140,767	474			

Measures of Association(a)

	Eta	Eta Squared
skor na B skali * Religioznost	,097	,009

Tabela 43a

Socijalna distanca prema Romima u Makedoniji / Religioznost
(poređenje po parovima)

Multiple Comparisons

Dependent Variable: DISTANCA
Scheffe

(I) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	(J) Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
religiozni	ravnodusni prema religiji	-5,5578E-02	6,611E-02	,872	-,2411	,1299
	niste religiozni	-3,2730E-02	,1171	,994	-,3613	,2959
	ateista	,2409	,1315	,341	-,1280	,6099
ravnodusni prema religiji	religiozni	5,558E-02	6,611E-02	,872	-,1299	,2411
	niste religiozni	2,285E-02	,1280	,999	-,3364	,3821
	ateista	,2965	,1413	,223	-,1000	,6930
niste religiozni	religiozni	3,273E-02	,1171	,994	-,2959	,3613
	ravnodusni prema religiji	-2,2848E-02	,1280	,999	-,3821	,3364
	ateista	,2736	,1712	,466	-,2068	,7540
ateista	religiozni	-,2409	,1315	,341	-,6099	,1280
	ravnodusni prema religiji	-,2965	,1413	,223	-,6930	,1000
	niste religiozni	-,2736	,1712	,466	-,7540	,2068

Već konstatovani zaključci u analizi religijske pozadine ispitanika u Srbiji i Bugarskoj jednako važe i u Makedoniji. Iako je došlo do pretumbacija u formalnom rasporedu na skali religijske pripadnosti u pogledu distance prema Romima (ateisti daju pozitivnije odgovore), te različitosti još uvek ne igraju osobenu ulogu u povezivanju religioznosti ispitanika i društvene distance prema Romima.

* * *

Kao što smo to napred već opisali, ukupna mera socijalne distance prema Romima sačinjena je izdvajanjem neromskih upitnika iz komparativnog empirijskog istraživanja “Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije”, obavljenog 2003. godine na teritorijama jugoistočne Srbije, severozapadne Makedonije i centralne i zapadne Bugarske. Dodatno “pročišćavanje” načinjeno je odbacivanjem jednog dela upitnika u kojima su, u potpunosti ili delimično, nedostajali odgovori na Bogardusovoj skali, tako da je konačni uzorak iznosio 1382 ispitanika. Najviše nepravilnosti otkriveno je u srpskom delu uzorka, tako da je njegovo učešće i najmanje u konačnom zbiru uvaženih odgovora.

Ukupna mera socijalne distance sačinjena je izračunavanjem aritmetičke sredine između pozitivnih, negativnih i neutralnih odgovora u upitnicima. Posmatrano i na nivou ukupnog uzorka i na pojedinačnim uzorcima u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji učešće pozitivnih odgovora veće je od onih negativnog predznaka, a da su međusobne razlike ukupnih mera socijalne distance takve da ne dozvoljavaju njihovo izdvajanje na statistički značajnom nivou. Rečju, socijalna distanca prema Romima u tri posmatrane države vrlo je slična, čime se upućuje i na vrlo sličan položaj romskog naroda u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji.

Disperzija odgovora na formiranim skalama primetna je i, samim tim, učešće tzv. čistih odgovora nije veliko. Izolovano posmatrano, apsolutnu otvorenost prema Romima i Romkinjama pokazalo je ukupno 6% ispitanika (Srbija = 6,9%, Bugarska = 8,2%, Makedonija = 2,9%), dok u potpunosti odbija svaki kontakt sa njima 9,1% anketiranih (Srbija = 10,2%, Bugarska = 8,6%, Makedonija = 8,8%). U sredini je paleta varijeteta, u zavisnosti od toga u kolikoj meri prevagu odnose pozitivni, negativni ili neutralni odgovori. Generalno, pak, prihvatimo li vrednost 2 kao zamišljeni graničnik između

pozitivnih i negativnih deklarisanja ispitanika, veća je zastupljenost ovih prvih i, približno, iznosi 70%.

Iz grupe etničko-religijskih činilaca koji utiču na socijalnu distancu prema romskom narodu, po svom intenzitetu izdvaja se nacionalna identifikacija. Prva tri mesta na “neslavnoj” listi drže Srbi, Bugari i Albanci, u sredini su Makedonci, a na začelju Turci i Vlasi. Po državama posmatrano, u Srbiji se izdvajaju Srbi, a u Bugarskoj Bugari – kao većinski narodi, dok je u Makedoniji većinski narod otvoreniji za saradnju, a izdvajaju se Srbi i Albanci, takođe pripadnici manjinskih naroda. Dakle, formirana je jedna polarizovana situacija u tri države. Sa bezbednih visina preovlađujućeg i brojnijeg nacionalnog korpusa, Srbi i Bugari u svojim državama nisu spremni na kompromisno, preciznije rečeno multikulturno i interkulturno, odnošenje prema manjinskim grupama, u ispitivanom slučaju Romima, vrlo specifičnoj i zanemarenoj manjinskoj grupi na Balkanu. Situacija je obrnuto proporcionalna u Makedoniji: većinski narod blagonaklono gleda na Rome, ali ih zato manje podnose pripadnici drugih naroda, u jednako manjinskom položaju kao i oni sami. Da li je u pitanju pravilnost ili tek slučajni ishod, pokušaćemo da odgovorimo u poslednjem delu rada.

Iz konfesionalnog ugla razmatrano, tolerancija spram Roma od strane muslimana pravilnost je koja se ponavlja u našem istraživanju, u konačnom zbiru i na primerima Srbije i Bugarske. U prilog ovakvom ishodu idu dosadašnja, na terenu i u istoriji mnogo puta potvrđena, saznanja da su balkanski Romi tradicionalni pripadnici islama, najčešće u gradskim uslovima stanovanja. U našem istraživanju broj poštovaoca islama varira između jedne petine i jedne četvrtine ukupnog broja ispitanika, od čega oko 60% potiče iz grada; prema tome, ne treba da čudi detektovana otvorenost prema savernicima. No, zabrinutijim nas čine odgovori pravoslavnog i stanovništva kome versko deklarisanje nije blisko; zabrinutost, pak, ne treba toliko da čudi, jer korelira sa utvrđenim nacionalnim profilom, prema kome se većinski srpski i bugarski narod, većma pravoslavan, manje dobrosusedski odnosi prema Romima. Pohvale u prilog islama povodom boljeg prihvatanja Roma ne važe u slučaju Makedonije i proizilaze iz prethodno registrovane netrpeljivosti albanske manjine, koja Rome ne tretira “dobrim” muslimanima, čak i kada oni to istinski jesu i žele da budu. Zbog toga, zapravo, konfesionalne razlike nisu statistički značajne u slučaju ove zemlje u poređenju sa socijalnom distancom.

I dok u slučaju nacionalnog i konfesionalnog obeležja ispitanika statistika pokazuje kad veći, a kad manji značaj, dotle poređenja aritmetičkih sredina na religijskom planu nemaju nikakvog udela. Od malog statističkog značaja su varijeteti u trima zemljama, nikada takvi da bismo npr. religiozne suprotstavili nereligioznima i ravnodušnim prema religiji i proglasili religijsku pripadnost faktorom društvenog odbacivanja Roma.

III INTERPRETACIJA

Sa započinjanjem procesa proširivanja Evropske unije prijemom novih članica – zemalja u tranziciji iz Centralne i Istočne Evrope – zaživele su inicijative za aktivnijom međuregionalnom evropskom saradnjom kroz sprovođenje efikasne regionalne razvojne politike. Konkretna vid takve prekogranične saradnje jesu i *evropski regioni*, osmišljeni za lakše prevazilaženje krutih državnih granica.²⁴ Trenutno funkcioniše *15 evroregiona u Evropi*, koji su uspostavljeni na tri različita nivoa: a) među državama-članicama Evropske unije, b) između država-članica Evropske unije i zemalja kandidata za članstvo u EU, kao i c) između zemalja kandidata za članstvo u EU međusobno.

Na putu njihove unutrašnje demokratske stabilizacije, ali i reintegracije u moderni svet, balkanskim zemljama u tranziciji nedostaje razvijen *regionalni identitet*, kao *transnacionalni oblik interesnog povezivanja*.²⁵ Kao nova i autentična sfera ispoljavanja građanskog društva, regionalno povezivanje može pomoći zemljama Balkana u sticanju statusa *ravnopravnog partnera* sa razvijenim Zapadom. Dobra strana balkanskog regionalizma ogledala bi se i u reafirmisanju ideje *građanskog aktivizma*, kao već pomalo napuštene forme participacije širokog kruga građana u bavljenju pitanjima od važnosti za njihov svakodnevni život.

²⁴ Jedna od najznačajnijih je inicijativa INTERREG koja ima za cilj stimulisati međuregionalnu saradnju u Evropi u periodu 2000-2006. godine i koju finansira Evropski fond za regionalni razvoj sa raspoloživom sumom od 4 milijarde i 875 miliona evra. Detaljnije na web-sajtu prezentaciji: www.inforegio.cec.eu.int/wbpro/interregIII

²⁵ Još je sredinom devedesetih godina prošlog veka A. Molnar (1994: 150) prognozirao da "put do Evrope kao regiona vodi preko (postkomunističke) Istočne Evrope kao regiona, koji verovatno neće biti moguć pre nego što se razviju još uži regioni (srednjeevropski, balkanski, itd.)."

U oktobru 2002. godine održana je konstitutivna skupština *prvog balkanskog evroregiona* između tri grada tri susedne države: *Niša* (Srbije), *Sofije* (Bugarske) i *Skoplja* (Makedonije). Triangl obuhvata 80 gradova i opština, koje gravitiraju ka ova tri grada, čiji je cilj da organizuju i koordiniraju aktivnosti prekogranične saradnje između lokalnih vlasti, nevladinih organizacija za lokalni i regionalni razvoj, institucija za kulturnu saradnju, omladinskih i studentskih organizacija, visokoobrazovnih i naučnih institucija, trgovinskih komora i lokalnih poslovnih organizacija itd. Visoki zvaničnici Saveta Evrope i Pakta za stabilnost jugoistočne Evrope izrazili su spremnost da operativno i finansijski pomognu ambiciozne razvojne projekte u oblasti ekonomije, ekologije, kulture, nauke i obrazovanja. Od strane srpskih zvaničnika potekla je inicijativa da se novoformirani evroregion zove “Centralni Balkan” ili “Duša Balkana”, budući da nosi pozitivnu simboliku na Balkanu, nakon brojnih podela i ratova.²⁶

Postavlja se pitanje: da li geografski prostor opisan kao “Duša Balkana” ima neke zajedničke osobenosti – istorijske, političke ili kulturne – koje bi uobličavale njegov identitet i, nezavisno od državnih granica, legitimisale ga kao prepoznatljivu celinu?

Istorija međususedskih odnosa između Srba, Bugara i Makedonaca u naznačenom pograničnom području raznolika je paleta perioda međusobne podrške i slaganja, ali i perioda rivalstva i otvorenog neprijateljstva. Sklapani su dinastički brakovi, ali su vođene i krvave borbe za teritorije, prouzrokovane raspadom evropskih imperija krajem XIX i početkom XX veka i formiranjem novonastalih nacionalnih država, a sve pod uticajem “velikih sila” koje su krojile novu političku kartu Starog kontinenta. Sanstefanski ugovor, Berlinski kongres, balkanski ratovi, Prvi i Drugi svetski rat – etape su plima i oseka u višedecenijskim vezama između političkih vođstava, sa dugoročnim posledicama sadržanim u podozrivosti, nepoverenju i stereotipnom ocenjivanju pripadnika drugačijeg nacionalnog opredeljenja.²⁷

²⁶ Više u: *Administrativni, pravni i institucionalni okvir za vršenje lokalne uprave* (priručnik), Centar za demokratsku kulturu, Beograd, 2003.

²⁷ Pomnijim zadiranjem u prošlost saznaćemo da su se državne granice na prostoru između Niša, Sofije i Skoplja – poznatom i pod nazivom *Šopluk* – u poslednjih 125 godina menjale pet puta (Христов, 2004a; 2004b). Tako, na primer, sporazumom strana pobednica u Prvom svetskom ratu Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca pripao je zamašan deo dotadašnjih zapadnih bugarskih teritorija. Neosetljivost komisija za utvrđivanje granica išla je dotle da je pojedina sela bukvalno delila nadvoje: 60% sela Strezimirovci ostalo je na srpskoj teritoriji, a 40% na bugarskoj (Ivanova i Bojkov, 2005).

Formiranju specifičnog mentaliteta, međutim, odsudno su doprineli i dugotrajni procesi uzajamnosti u kojima su akteri bili obični ljudi. “Tvrde” granice, uslovljene političkim trzavicama, “razmekšavala” su mnogostrana kulturna prožimanja. Postojeće etnokulturološke i jezičke sličnosti između pripadnika triju naroda učinile su da ove birokratske ograde nestanu kao formalna prepreka intenzivnoj saradnji. Kulturni su činioци doprinosili da se muke i radosti svakodnevlja na sve tri strane bolje razumeju i podnose. Heterogena stvarnost prihvatana je i kao bogatstvo, temeljeći se na toleranciji i neprestanom preplitanju većinskog i manjinskih identiteta. Slično nalazima N. Dimitrijevića (1994: 93) koji je razrađivao koncept centralno-evropskog regionalizma, na kulturnu istoriju ocrtanog trougla može se gledati kao na “izvanredno kreativan amalgam nacionalnih kultura, amalgam koji je nadrastao nacionalne granice”.

A upravo su Romi najbolji pokazatelj relativnosti i artifičijelnosti nacionalnih granica na prostoru prvog balkanskog evroregiona. Kao *transgranična etnička grupa*, oni su mnogo pre prvih, opreznih najava zvaničnika svojim osobenim načinom života svedočili *transgraničnu, regionalnu saradnju*. Utirali su put budućem socijalnom i kulturnom i, napose, interesnom ekonomskom i političkom povezivanju, postulirali *demokratiju bez nacionalnog predznaka*.

Ocrtano neslaganje između političke istorije i kulturnog nasleđa regiona može predstavljati opterećenje u današnjim izborima, naročito prilikom dugoročnog sagledavanjg potencijala za sudbinske procese evropske integracije. Ma koliko da je prošlost obilovala negativnim primerima, zajednički život većinskih – srpskog, bugarskog i makedonskog – i pripadnika manjinskih naroda i upućenost jednih na druge u budućnosti ispostavlja se kao imperativ na kome će, između ostalog, insistirati i Evropa.

Kakvi impulsi, međutim, dolaze iz realnosti i da li su u saglasnosti sa iskazanim željama?

1. RAZMATRANJE RAZLIKA U UTICAJU ETNIČKO-RELIGIJSKE GRUPE ČINILACA (NACIONALNE, KONFESIONALNE I RELIGIJSKE IDENTIFIKACIJE) NA UKUPNU MERU SOCIJALNE DISTANCE PREMA ROMIMA

U prethodnom poglavlju konstatovali smo, na ukupnom uzorku i pojedinačnim poduzorcima u tri države, postojanje statistički značajnih veza između nacionalne i konfesionalne identifikacije ispitanika i spremnosti na stupanje u različite socijalne veze sa pripadnicima romske nacionalnosti, kao i izostajanje ove veze kada se distanca uporedi sa religijskom pripadnošću. Smatramo da utvrđeni kauzalitet nije posebnost utvrđena našim iskustvenim istraživanjem, već da se radi o pravilnosti koja beleži vekovnu postojanost, zahvaljujući specifičnim istorijskim okolnostima.

Etnička identifikacija na Balkanu još uvek se i u velikoj meri temelji na verskoj pripadnosti. Koreni ovako uspostavljenim relacijama duboki su i vezuju se za osobeni *miletski sistem*,²⁸ praktikovan u Otomanskoj imperiji. Pored zvanične religije carstva, islama, ovaj sistem dozvoljavao je autonomno organizovanje još tri verske zajednice – pravoslavne, jermenske i jevrejske. One su među sobom bile jednake, bez obzira na brojnost, kao što su i prema muslimanskoj zajednici imale iste dužnosti, u pogledu oblačenja, zabrane prozelitizma ili mešovitih brakova, na primer. To je bio specifičan “režim tolerancije” ili “hijerarhizovani pluralizam”, stvoren za verske zajednice, ali ne i za njihove pripadnike, koji kao pojedinci nisu imali slobodu savesti ili udruživanja protiv sopstvenih verskih zajednica.

Ovako uspostavljene jake veze između nacionalnog i verskog identiteta predstavljale su temelj za izgradnju novih nacionalnih zajednica u drugoj polovini devetnaestog veka. Ovo posebno važi za pravoslavne hrišćanske nacije (Grčka, Srbija, Bugarska), kod kojih je ova vrsta veze do te mere postala sinonimnom da kada se govori o jednoj naciji, istovremeno misli na njenu veru, i obrnuto.²⁹ Ni identifikacioni kodovi u sadašnjosti nisu, izgleda, pretrpeli velike promene.

²⁸ “Termin *milet* odnosi se posebno na nemuslimanske verske zajednice i označava organizovanje svake grupe pod sopstvenim verskim starešinama... Pravoslavni i jermenski mileti bili su daleko najveći, a jevrejski *milet* je bio znatno manji. Rimokatolički *milet* je ustanovljen tek 1839. godine, na početku Tanzimatskih reformi (Dejzings, 2005: 47-48).”

²⁹ “Kada se npr. kaže Srpska pravoslavna crkva, onda to znači da je ovo ‘srpska’ toliko značajno ne samo za hijerarhiju nego i za prosječnog vjernika, da ono ‘pravoslavna’ nije ništa važnije i da je već teško zamisliti jedno bez drugoga (Dugandžija, 1983: 35).”

Tabela 44

*Povezanost nacionalne i konfesionalne identifikacije***Crosstab**

			KONF			Total
			pravoslavci	muslimani	bezkonfesionalni	
NACIONAL	Albanac	Count	11	241	8	260
		% within NACIONAL	4.2%	92.7%	3.1%	100.0%
		% within KONF	1.0%	67.9%	12.5%	17.6%
		% of Total	.7%	16.3%	.5%	17.6%
	Bugarin	Count	420	2	21	443
		% within NACIONAL	94.8%	.5%	4.7%	100.0%
		% within KONF	39.7%	.6%	32.8%	30.0%
		% of Total	28.5%	.1%	1.4%	30.0%
	Srbin	Count	372	2	12	386
		% within NACIONAL	96.4%	.5%	3.1%	100.0%
		% within KONF	35.2%	.6%	18.8%	26.2%
		% of Total	25.2%	.1%	.8%	26.2%
	Makedonac	Count	216		13	229
		% within NACIONAL	94.3%		5.7%	100.0%
		% within KONF	20.4%		20.3%	15.5%
		% of Total	14.6%		.9%	15.5%
	Turcin	Count	1	108	5	114
		% within NACIONAL	.9%	94.7%	4.4%	100.0%
		% within KONF	.1%	30.4%	7.8%	7.7%
		% of Total	.1%	7.3%	.3%	7.7%
	Vlah	Count	37	2	5	44
		% within NACIONAL	84.1%	4.5%	11.4%	100.0%
		% within KONF	3.5%	.6%	7.8%	3.0%
		% of Total	2.5%	.1%	.3%	3.0%
	Total	Count	1057	355	64	1476
		% within NACIONAL	71.6%	24.1%	4.3%	100.0%
		% within KONF	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
		% of Total	71.6%	24.1%	4.3%	100.0%

Sig. = .000; Eta = .226

I dalje opstaju pre više stotina godina zacrtani šabloni poimanja nacionalnog i verskog identiteta: Srbi, Bugari i Makedonci su “dobri pravoslavci”, a Albanci i Turci “dobri muslimani” u više od devedeset procenata slučajeva; jedino se Vlasi “malo” dvoume, izbirajući “bezkonfesionalnost” u izjašnjavanju nešto češće od proseka. Istovetnost principa na nivou država još je ubedljivija: Srbija (Sig. = .000; Eta = .746), Bugarska (Sig. = .000; Eta = .721) i Makedonija (Sig. = .000; Eta = .960).

Ispunjavajući poverenu društvenu ulogu, pravoslavlje je uspeo da očuva hrišćanski identitet balkanskih naroda pod turskim jarmom, ali je u njihovim međusobnim odnosima kroz istoriju vrlo često korišćeno i kao sredstvo nacionalne asimilacije. Pod neprestanim pritiskom, čas otvorenim, čas prikrivenim, srpskih i bugarskih svetovnih i crkvenih vlasti, makedonski je narod borbu za priznavanje narodnosnog identiteta radije temeljio na jeziku i kulturi nego na pravoslavnoj veri. Tek nakon sticanja nezavisnosti unutar granica SFR Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata, krenulo se sa nastojanjima za formiranjem i sopstvene crkve.³⁰

Utvrdena značajnost veze između konfesionalne pripadnosti i distance u našem istraživanju zato ne treba da previše čudi: pravoslavci jesu distanciraniji od poštovaoca islama, jer preovlađuju među većinskim stanovništvom Srbije i Bugarske. I u Makedoniji preovlađuje većinsko pravoslavno stanovništvo, ali je albanski faktor, kao predstavnik islama, i bročano i po realnom društvenom uticaju u ovoj zemlji izraženiji. Položaj najveće manjine uvećava mogućnosti javne participacije Albancima, a preko njih se i uloga islama pojavljuje sa mnogo restriktivnijim obeležjima nego u Srbiji i Bugarskoj.

Revival religijskog u savremenosti odgovor je ljudi u modernom postindustrijskom društvu koji iznova tragaju za religijskim odgovorima na poslednja pitanja u životu unutar tradicionalnih, ali i alternativnih oblika verskog organizovanja. Podeljena su mišljenja među sociolozima religije da li se može govoriti o preokretu od sekularizacije ka “religiolizaciji sveta” (Ž. Mardešić) u balkanskim okvirima, kao i o tome da li visoki procenti na skalama lične religioznosti i suštinski označavaju unutrašnje produhovljenje pojedinaca, prethodno decenijama podvrgavanih, pokatkad i surovoj, ateizaciji. Da li je negdašnji *prividni ateista* realsocijalizma danas samo *prividni vernik* postkomunizma, koji svoje “pripadanje bez verovanja” skriva iza grupne nacionalne i konfesionalne identifikacije? A kada poželi da “verništvo” materijalizuje, onda i dalje ostaje u domenu “skrupuloznog ritualizma” (V. Jerotić), bez uzvišavanja u veri putem upoznavanja religijskih učenja i neprestanog, mukotrpnog samopreispitivanja.

³⁰ Pravdajući nastanak MPC (po formuli država, jezik, crkva) jačanjem makedonskog faktora usled neprestanih teritorijalnih aspiracija susednih država, država je otvoreno pritiskala Patrijaršiju da prizna autonomiju Makedonske pravoslavne crkve, što je ova i učinila prihvatanjem njenog Ustava donesenog na crkveno-narodnom saboru u Ohridu 1958. godine. I dok se Srpska pravoslavna crkva nadala da je problem time bio suštinski rešen, dotle su u Makedoniji na ovo gledali samo kao na stepenicu ka autokefaliji, koja je i formalno proglašena na saboru u Ohridu 1967. Samoproglašenje, bez kanonskog priznanja, MPC od pre tri godine samo je zakasneli, ali i završni čin nacionalne afirmacije.

Da je istinske zaokupljenosti hrišćanskom ljubavlju, moglo bi se očekivati da religiozni pripadnici “zakasnelih balkanskih nacija” (Hellmut Plesner) – naši rezultati kazuju 54,4% u Srbiji, 42,6% u Bugarskoj i 73,4% u Makedoniji – ne prednjače u netoleranciji prema “drugosti”. Ovako to nije slučaj i oni se u neprihvatanju Roma ne izdvajaju od sabraće kojoj religija ne određuje vrednosni sistem.

Tabela 45

Povezanost nacionalne i religijske identifikacije

Crosstab

			Kakav je Vas odnos prema religiji? Da li ste Vi licno:				Total
			religiozni	ravnodusni prema religiji	niste religiozni	ateista	
NACIONAL	Albanac	Count	140	85	30	3	258
		% within NACIONAL	54.3%	32.9%	11.6%	1.2%	100.0%
		% within Kakav je Vas odnos prema religiji?	16.8%	20.9%	15.4%	7.3%	17.5%
		Da li ste Vi licno:					
		% of Total	9.5%	5.8%	2.0%	.2%	17.5%
	Bugarin	Count	200	151	82	11	444
		% within NACIONAL	45.0%	34.0%	18.5%	2.5%	100.0%
		% within Kakav je Vas odnos prema religiji?	24.0%	37.1%	42.1%	26.8%	30.1%
		Da li ste Vi licno:					
		% of Total	13.6%	10.2%	5.6%	.7%	30.1%
	Srbini	Count	255	76	45	10	386
		% within NACIONAL	66.1%	19.7%	11.7%	2.6%	100.0%
		% within Kakav je Vas odnos prema religiji?	30.6%	18.7%	23.1%	24.4%	26.2%
		Da li ste Vi licno:					
		% of Total	17.3%	5.1%	3.0%	.7%	26.2%
	Makedonac	Count	166	39	10	14	229
		% within NACIONAL	72.5%	17.0%	4.4%	6.1%	100.0%
		% within Kakav je Vas odnos prema religiji?	19.9%	9.6%	5.1%	34.1%	15.5%
		Da li ste Vi licno:					
		% of Total	11.2%	2.6%	.7%	.9%	15.5%
	Turcin	Count	51	43	19	1	114
		% within NACIONAL	44.7%	37.7%	16.7%	.9%	100.0%
		% within Kakav je Vas odnos prema religiji?	6.1%	10.6%	9.7%	2.4%	7.7%
		Da li ste Vi licno:					
		% of Total	3.5%	2.9%	1.3%	.1%	7.7%
	Vlah	Count	21	13	9	2	45
		% within NACIONAL	46.7%	28.9%	20.0%	4.4%	100.0%
		% within Kakav je Vas odnos prema religiji?	2.5%	3.2%	4.6%	4.9%	3.0%
		Da li ste Vi licno:					
		% of Total	1.4%	.9%	.6%	.1%	3.0%
Total	Count		833	407	195	41	1476
	% within NACIONAL		56.4%	27.6%	13.2%	2.8%	100.0%
	% within Kakav je Vas odnos prema religiji?		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
	Da li ste Vi licno:						
	% of Total		56.4%	27.6%	13.2%	2.8%	100.0%

Sig. = .000; Eta = .114

2. RAZMATRANJE RAZLIKA U UTICAJU ETNIČKO-RELIGIJSKE GRUPE ČINILACA (NACIONALNE, KONFESIONALNE I RELIGIJSKE IDENTIFIKACIJE) NA SOCIJALNU DISTANCU PREMA ROMIMA U SRBIJI, MAKEDONIJI I BUGARSKOJ

Preliminarnom analizom iskustvenih podataka zaključili smo da u društvenoj udaljenosti od Roma u Srbiji prednjači većinsko srpsko stanovništvo, a da su se albanski i bugarski odgovori, kao predstavnika drugih manjinskih naroda, odlikovali izraženijom tolerantnošću u prihvatanju ponuđenih socijalnih odnosa. Uloga konfesionalnog elementa pri tome je proporcionalna etničkom, dok je religioznost faktor bez posebnog uticaja.

No, rezultati novijih empirijskih istraživanja³¹ upućuju da deklarisanje na Bogardusovoj skali pokatkad ne mora da korelira sa praktičnim ponašanjem na lokalnom nivou, putem kojeg se najbolje testira istinska spremnost na zajedničarenje u oblastima od značaja za svakodnevni život. Poređićemo stavove Albanaca sa juga Srbije sa srpskim stavovima o jednom broju pitanja koja njihovu percepciju Roma smeštaju u širi kontekstulani okvir.

Evidentno je da je među pripadnicima manjinskih etniciteta u srpskoj državi sazrela svest o pravu na posebnost i ravnopravnu participaciju u različitim oblicima društvene organizovanosti. Na pitanje opšteg karaktera *“Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke, bez obzira na protivljenje nacionalnih manjina i etničkih grupa”* Srbi su zadržali nepromenjen stav: 2001. godine se pozitivno deklarovalo 65,1% anketiranih, a 2004. 52,4%. Time su oni prezentovali opstajanje na autoritarnim pozicijama i nespremnost za prilagođavanje promenjenom društvenom miljeu. Ali, pogledajmo šta se dešava sa opredeljenjem za egalitarnost među Albancima: 2001. oni decidno negiraju pravo na majorizaciju većinskom narodu – 88,2%, da bi u 2004. rapidno promenili ugao glednja na ovaj problem – 54,2% slaže se sa ponuđenom tvrdnjom. Iako manjina, oni se gotovo podjednako izjašnjavaju kao pripadnici većinske nacije! Da li se može govoriti o olakom i nekritičkom uživljavanju u ulogu vlastodržaca nakon osvajanja upravljujućih pozicija na lokalnom nivou u južnim srpskim opštinama ili, čak, o indirektnoj podršci političkim zahtevima sabraće na Kosovu i Metohiji za teritorijalnom

³¹ Zadržaćemo se na dva istraživanja iz bliske prošlosti: *Romi između Srba i Albanaca u Bujanovcu i Preševu (Politički i kulturni uzroci konflikta)* iz 2001. i *Jačanje nevladinog sektora u južnoj i istočnoj Srbiji* iz 2004. godine. Detaljni rezultati i nalazi u: Živković, 2003; Đorđević, Živković i Jovanović, 2004. i Đurović, 2005.

autonomijom i legalizacijom postojećeg odnosa snaga, nakon čega bi se Albanci nedvosmisleno pojavili kao većinska etnonacionalna zajednica sa izvršnom vlasti u rukama? U tom slučaju, malo će nade preostati Romima za konačno sticanje pozicije ravnopravnog partnera u budućim integracionim procesima. Nekoliko primera potencijalnog (ne)poverenja za vršenje značajnih funkcija u državnim institucijama prema pripadnicima romske nacionalnosti ide u prilog prethodnoj oceni. Roma ne bi rado videlo: a) kao vojnog uglednika 2001. 67,6% Srba i 75,2% Albanaca, a 2004. 60,8% Srba i 96,3% Albanaca; b) kao prvog čoveka policije 2001. 62,9% Srba i 73,2% Albanaca, a 2004. 63% Srba i 96,3% Albanaca i c) kao ministra u Vladi 2001. 59,3% Srba i 58,7% Albanaca, a 2004. 56,4% Srba i 96,3% Albanaca. Tačno je da nizak obrazovni nivo – rak-rana romskog etnosa – najveći broj Roma nikada neće dovesti u situaciju da budu izbirani na visoke vojne, policijske ili ministarske položaje, ali reč nije ni išla o tome zašto oni ne mogu da učestvuju u izboru, već o otvorenosti društvene zajednice za romsku promociju.

Onespokojavajuće zvuče podaci iz izveštaja Programa za razvoj Ujedinjenih nacija o humanom razvoju za Republiku Srbiju za 2005 godinu, predstavljeni u kabinetu predsednika Republike Srbije 30. septembra tekuće godine i objavljeni u masovnim medijima.³² Na pitanje da li je postojanje nacionalnih manjina za zemlju prednost ili izvor tenzija nešto manje od polovine – 49,5% građana Srbije odgovorilo je da prisustvo različitih jezika, kultura i religija obogaćuje kulturu jedne zemlje i predstavlja prednost, dok 50,5% ocenilo da različitosti neizbežno stvaraju tenzije, te da su zemlje bez nacionalnih manjina u boljem položaju. Najčešći odgovor da su manjine potencijalni izvor tenzija davali su Albanci, a broj onih među njima koji zastupaju ovakav stav raste – tako je u februaru 2002. razmišljalo 40%, a u avgustu 2003. 56% procenata Albanaca u Srbiji. Među onima koje raduju različitosti procentualno je značajno više pripadnika manjina nego Srba – takav stav je, izraženo indeksom, ispoljilo 56,8% ispitanih Srba i 85,4% ostalih. Na drugom polu, među Srbima je više onih koji smatraju da pripadnici njihove nacije ne bi trebalo da se sklapanjem brakova mešaju s pripadnicima ostalih nacija – među onima koji su ispoljili takav stav, više je Srba (23,1%), nego pripadnika

³² Ovogodišnji izveštaj za Srbiju, pod nazivom “Snaga različitosti” – prvi nakon desetak godina pauze – bavio se pitanjima multikulturalizma i manjinskim pitanjima u savremenoj Srbiji. Izveštaj je pripremio nacionalni tim eksperata iz Beogradskog centra za ljudska prava i Ekonomskog instituta u Beogradu, a stručnu podršku obezbedili su UNDP i Odeljenje UN za ekonomska i socijalna pitanja.

ostalnih nacija (14,3%). Najveći stepen etnocentrizma utvrđen je među mladima od 20 do 23 godine. Ipak, prosečno gledano, 40,3% ispitanih misli da je divno što u njegovoj zemlji postoje različite nacije i kulture.

Da stvari realno mogu da budu i drugačije svedoče iskustva do kojih su došli istraživači realizujući jedan drugi projekat.³³ Merena je socijalna distanca prema Romima, ali su ispitivani neromi iz susedstva ili sa oboda mahala. Za njih Romi nisu bili posebna nepoznanica, već prve komšije sa kojima su ostvarivani neposredni kontakti. U poređenju sa dosadašnjim nalazima (vidi tabelu 6), zabeležena je obostrana otvorenost između Roma i neroma. Dok se pristajanje na bračnu zajednicu sa Romom ili Romkinjom u najvećem broju slučajeva meri jednocifrenim procentima, ovde gotovo svaki treći ispitanik (30,6%) nije odbio tu soluciju. Tek svaki petnaesti nerom odbio je prijateljske, a tek svaki deseti susedske odnose. Zanimljivo su iznosi negativnih odgovora prilikom ocenjivanja mogućnosti zajedničkog života u gradu (2,3%) ili državi (2%). Jeste da se ovde, u vidu kontraargumentacije, može govoriti o društvenom poželjnim odgovorima i iskonskoj potrebi ljudi da se predstave u boljem svetlu nego što to zaista jesu, ali ta je mogućnost stajala na raspolaganju i u svim drugim istraživanjima. Istina je da su ovi ljudi prešli famoznu granicu nepoverenja, da su upoznali Rome izvan stereotipnih medijskih predstava i ustvrdili da je moguće sa njima živeti kao sa ljudima od poverenja, uprkos boji kože ili drugačijem verskom identitetu. Život je ovde prestigao trome državne institucije i sa reči prešao na dela, pokazujući kako je neprestanim prožimanjem različitih kulturnih obrazaca moguće svladati i naizgled neprebrodivne prepreke.

Situacija sa Romima u Bugarskoj je po mnogo čemu specifična. Bespogovorna *etnička homogenizacija* sve do početka poslednje decenije dvadesetog veka malo je mesta poklanjala očuvanju izvornog romskog identiteta, a kada su stege konačno popustile proces emancipacije sudario se sa surovošću postsocijalističke tranzicije. Siromaštvo i nezaposlenost pogodili su sve slojeve društva, ali su najpogubnije posledice ostavili baš na Romima. Kako ni ranije nisu posebno uživali u blagodatima sredećenog institucionalnog života, oni su vrlo brzo prihvatili pravila tržišta “sive” ekonomije, vremenom utirući staze i bogaze svakodnevnog preživljavanja i većinskom stanovništvu.

³³ Radi se o projektu *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji*, realizovanom 2002. godine. Detaljni podaci sadržani u: Jakšić i Bašić, 2005.

Drugi, koji se nisu snašli ni u promenjenim socijalnim okolnostima, državi su postajali sve neizdržljivije breme, a ostalim siromašnim slojevima stanovništva objekt za ispoljavanje nezadovoljstva za bezizlaznu situaciju u kojoj su se obreli.

Upoređujući podatke nekolicine istraživanja s kraja devedesetih godina prošlog i iz prvih godina novog milenijuma (vidi tabele 7 i 8), konstatovali smo manje-više nepromenjenu situaciju: socijalna distanca prema Romima je izrazita, ali bez znakova daljeg uvećavanja, čak se može govoriti o njenom blagom opadanju. Visoku distancu pratile su ocene da su odnosi između Bugara i Roma i dalje na vrlo niskim granama (75% upitanih su ih 2003. godine ocenjivali kao loše ili vrlo loše). Iako je proces izgrađivanja romske elite u ovoj zemlji najviše poodmakao (npr. svest o važnosti političkog angažmana za dostizanje ljudskih i manjinskih prava rezultirala je ulaskom prve romske partije “Euroroma” u bugarski parlament), brzinom puža mogu se meriti pomaci u obrazovnoj i sferi zapošljavanja, uz narastanje etničkog podozrenja i diskriminacije.

Izdvajamo dva važna faktora koji će, uprkos drugačijim nalogima nadležnih evropskih institucija čijem se pridruživanju Bugarska nada početkom 2007. godine, diktirati položaj romske nacionalne zajednice u bliskoj budućnosti. Prvo, *od mladih pokolenja zavisiće perspektiva etničkih odnosa* i na to upućuju poslednji publikovani nalazi terenskih istraživanja.³⁴ Umesto da jenjava, negativan odijum uvećava se sa svakom novom generacijom: dve trećine (68%) mladih između 15 i 25 godina ne bi radilo u istom preduzeću sa Romima, natpolovična većina (56%) ne želi da živi u istom mestu, a gotovo polovina (45%) ni u zajedničkoj državi! Koliko god to paradoksalno zvučalo s obzirom na njihov preovlađujuće mizeran ekonomski položaj, nije retkost da se govori o privilegovanom položaju manjina, a strahuje se i od zauzimanja institucionalnih pozicija sa njihove strane. Romima se, konkretno, osporavaju oficijelno priznata prava: udruživanje u organizacije za očuvanje kulture i delegiranje predstavnika u mesnim organima vlasti i nacionalnom parlamentu. Očigledan je *deficit demokratske političke kulture* među najmlađim naraštajima većinske grupe i izazov za građansko društvo u formiranju odgovarajuće omladinske politike. Drugo, na muslimanske Rome u Bugarskoj sve se više gleda kao na *rezervoar islamskog fundamentalizma*. U ozbiljnim naučnim

³⁴ Pozivamo se na istraživanje *Българската младеж '2002* na nacionalnom nivou, a opsežan izveštaj potražiti u: Митев, 2005.

raspravama (Колев /2005/; Тодорова /2006/) otvoreno se razmatraju pretpostavke rasprostiranja netradicionalnog, radikalnog islama među individuama socijalno obespravljenim, izolovanim, siromašnim i lišenim svake nade u boljitak, a Romi islamske vere, mada se ne isključuju ni oni hrišćanskog porekla, ispunjavaju sve navedene kriterijume. Napregnutosti oko ekonomskih problema (protesti zbog neisplaćenih socijalnih davanja od strane države ili isključenja električne energije zbog neplaćenih računa za struju) olako se u velikim gradskim centrima izdižu na ravan etničkih i religioznih konflikata. Objektivni podsticaji na terorizam najlakše se nalaze među mladim ljudima, koji besperspektivnost u materijalnom svetu zamenjuju okrenutošću duhovnim stranama života. Zavrbovani od strane ekstremističkih krugova oni kasnije mogu, zarad potvrđivanja u veri ali i radi obezbeđivanja materijalne sigurnosti porodici, posegnuti za ljudskom žrtvom.³⁵ U svemu se potencira uloga arapskih emisara i Roma-emigranata ekstremističkih nastrojenja. Sa svoje strane, pak, država malo šta čini na smanjivanju negativnih predstava o Romima među većinskim okruženjem, niti vuče pragmatične političke korake u pravcu njihove aktivnije participacije u različitim društvenim programima.

Jedna od posledica takvog stava je i uspon radikalne desne opcije "Ataka", na čelu sa Volenom Siderovim, koja je na junskim parlamentarnim izborima osvojila 8,25% biračkog glasa sloganima "Turci i Romi napolje!", "Cigane u radne logore" i "Ne ciganizaciji" i protestima za odustajanje Bugarske od daljih pregovora o pristupanja EU i NATO-u. Opravdanje ovakvim zahtevima pronađeno je u izbornim parolama romske partije "Evrroma" (nije ponovila uspeh sa prošlih izbora i zadržala mesto među poslaničkim klupama) za besplatnim obrazovanjem i zdravstvenom zaštitom Roma, ali i svih ostalih socijalno ugroženih Bugara, Turaka itd. Nezadovoljstvom građana rezultatima petnaestogodišnje tranzicije okoristile su se nacionalističke snage i na krilima gromoglasnih ekstremističkih i populističkih izjava na površinu iznedrile latentni rasizam prema Romima. Na ivici bede, bugarske porodice nisu blagonaklono gledale na realizaciju specijalnih evropskih programa pomoći jednako ugroženim komšijama,

³⁵ Nameće se moguća paralela sa najnovijim sukobima između ruskih organa reda i naoružanih ekstremista u Nalčiku, glavnom gradu severnokavkaske republike Kabardino-Balkarija. Policijski izveštaji govore da su se među nastradalim teroristima uglavnom nalazile "domaće snage" – zavedeni lokalni dvadesetogodišnji mladići, lošeg materijalnog statusa, bez stalnog zaposlenja i perspektive.

Romima. Istim onim Romima koji se u medijima ocenjuju glavnim prestupnicima, vinovnicima kriminalnih radnji i generatorom opšteg osećaja unutrašnje nesigurnosti.³⁶ Na sve se ovo nadovezala klima nepoverenja između javnog mnjenja i aktera na političkoj sceni, tj. partija i parlamenta. U kratkom vremenskom intervalu vlast su međusobno razmenjivali demokrate, bivši komunisti, desničari i zagovornici bivšeg monarha, a sada je red došao na opciju “tvrde ruke”, koja pretenduje da napravi red u razbijenom društvu. Ostaje nada da će se “Ataka” pokazati kao trenutni uspeh većih demagoga i političkih avanturista koji su organizovanom propagandom naterali jedan broj birača da poveruju u apsurdne i prosvেćenom razumu neprihvatljive ideje, a ne kao trajno razočarenje u bugarske evropske perspektive.

O nestabilnosti političke scene i poremećenim međunacionalnim odnosima može se govoriti i u Makedoniji. Raspadom jugoslovenske federacije, nekadašnja republika postala je najmlađa nezavisna balkanska država. No, problemi su ostali “stari”: 1) *ekonomska nerazvijenost* (poslednji popisni rezultati govore da 53% dvomilionske zemlje čine izdržavana lica bez sopstvenih prihoda, da je tek svaki peti stanovnik zapošljen i da su najaktivniji Makedonci, Vlasi i Srbi, a najmanje Albanci i Romi); 2) *osporavanje nacionalnog identiteta* (Grci dovode u pitanje ime i zastavu, Bugari narodnost i jezik, a Srbi crkvu) i 3) izrazito heterogena etnička struktura (udeo nacionalnosti u ukupnom stanovništvu iznosi jednu trećinu, a albanska manjina je i dalje destabilizirajući faktor). Preambulom Ustava od 17. novembra 1991. godine Republika Makedonija je određena kao nacionalna država makedonskog naroda i Albanaca, Turaka, Vlaha, Roma i drugih nacionalnosti. Nakon višemesečnih oružanih sukoba i terorističkih akcija, iniciranih od strane albanskih ekstremista, potpisan je, uz pomoć međunarodnih posrednika, 13. avgusta 2001. godine Ohridski okvirni sporazum. Njime su, međutim, pokrenute značajne političke i ustavne reforme³⁷ i decentralizacija i teritorijalna podela zemlje; maltene, etničkim Albancima priznat je status “državotvornog naroda”.

³⁶ Za vreme trajanja predizborne kampanje, lider “Atake” Volen Siderov održao je serijal od sedam predavanja na temu “Čiganski teror” na privatnoj televiziji “Skat”.

³⁷ Promenom preambule Ustava Makedonija je definisana kao država sastavljena od “građana Republike Makedonije, makedonskog naroda, kao i građana koji žive u okviru njenih granica, koji su delovi albanskog, turskog, vlaškog, srpskog, romskog naroda i drugih” (Амандманите на Уставот на Република Македонија; prema: Ortakovski, 2002: 226).” Ustavnim amandmanima uveden je nov pojam “zajednica” sa mogućnošću primene u dvostrukom značenju – za dotadašnje nacionalne manjine (one koje na određenoj teritoriji imaju više od 20% stanovništva a zasada je to jedino slučaj sa albanskom) i kao

Opsežnim terenskim istraživanjem s kraja 2003. i početka 2004. godine³⁸, utvrđeno je da među makedonskim stanovništvom postoji saglasje o tome da su ekonomska i socijalna beda, razočaranost u zvaničnu politiku i strahovanje od konstituisanja isključivo bietničke i bilingvalne zajednice objektivni problemi, odnosno da, zbog nezadovoljstva kvalitetom i načinom života, međuetnički odnosi mogu da posluže kao fitilj novoj društvenoj nestabilnosti. “Treća grupa” zajednica – Bošnjaci, Vlasi, Srbi i Romi – u tom bi se slučaju našli u poziciji “između čekića i nakovnja”. Otuda i izvesna kontradiktornost – ispitanici percipiraju makedonsko društvo kao *multietničko*, ali ne i kao *multikulturno*! Tome doprinosi kriza političkog legitimiteta i detektovano nepoverenje građana u institucije. Među običnim ljudima postoji deklarativna podrška evropskim integracijama, ali i nepoverenje u sposobnost politike da sačini smernice na putu ka tom cilju i postigne konsenzus oko vitalnih građanskih i nacionalnih interesa.

Stabilizacija međuetničkih odnosa u Makedoniji, zapravo, protiče u rešavanju albanskog pitanja, ali se gubi iz vida marginalizacija etničkog identiteta drugih građana u stvarnom životu. Romski korpus dodatno je rastočen afirmacijom novih nacionalnih manjina – Egipćana i Aškalija (centri Egipćana su Struga i Ohrid). Oni ne žele da ih nazivaju niti Romima niti Albancima, iako ih romski uglednici smatraju romskih podgrupama, koje govore neknjiževnim albanskim jezikom.³⁹ Pritisnut osporavanjem sopstvenog postojanja, većinski makedonski narod ima mnogo više obzira za manjinske identitete, što se pokazalo i u našem istraživanju. Blagonaklono gledanje na Rome sigurno je uslovljeno i njihovom podrškom makedonskim zahtevima za vreme poslednjih oružanih sukoba sa teroristima. Albanci su previše okupirani potvrđivanjem sopstvenih pozicija u najmlađoj balkanskoj državi da bi imali vremena za razumevanje istih takvih

sinonim za makedonsku naciju (kategorija “makedonski narod” derogirana je na nivo zajednice u etničkom smislu).

³⁸ Radi se o istraživanju “Prevenција konflikata i izgradnja trajnog mira”, koje je u naznačenom vremenskom intervalu sprovedla nevladina organizacija *Pokret za jedinstvenu viziju* iz Skoplja. Rukovodilac projekta bio je prof. dr Vlado Popovski sa Pravnog fakulteta u Skoplju. Detaljnije o rezultatima u intervjuu sa članovima istraživačkog tima u makedonskom časopisu *Forum Plus* (br. 151 od 01. 08. 2004.) Internet izdanje časopisa:

<http://www.forum.com.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=8&tabid=132&MenuID=687&EditionID=31&CategID=191&ArticleID=428&Page=1>

³⁹ U Srbiji su koncentrisani na teritoriji Kosova. Registrovani su u *Maticu Aškalija*, koja slavi 15. april kao svoj međunarodni dan i tvrdi da ih ima 140 hiljada.

zahteva brojčano mnogo manjih zajednica. Srbi, iako pet puta brojniji od Vlaha po popisu iz 1990. godine, nisu bili navedeni u Ustavu iz 1991,⁴⁰ ali jesu opisanim izmenama ustavne preambule. Otpor prema Romima može se tumačiti kao recidiv naviknutih povlastica iz prošlosti, koje su im pripadale kao većinskom narodu i nespremnost da iskazivanjem visokog stepena političke kulture i podrškom pravima ostalih manjinskih naroda poboljšaju sopstvene pozicije u promenjenim društvenim okolnostima na makedonskoj političkoj sceni.

3. RAZMATRANJE POTENCIJALNE POVEZANOSTI ETNIČKO-RELIGIJSKE GRUPE ČINILACA SA DEJSTVOM BIOLOŠKE I SOCIJALNE GRUPE ČINILACA NA SOCIJALNU DISTANCU PREMA ROMIMA

Uticaj biološke i socijalne grupe činilaca na socijalnu distancu prema Romima je sledeći:

1) Pol – postoji statistička značajnost veze između pola ispitanika i ukupne socijalne distance (Sig. = .001, Eta = .088), u smislu da su žene sklonije negativnijim ocenjivanju od muškaraca. Podrška ovakvom stavu se nalazi među srpskim ispitanicima (Sig. = .015, Eta = .123), bezmalo da je nema među bugarskim (Sig. = .036, Eta = .093) i u potpunosti izostaje među makedonskim (Sig. = .207, Eta = .058).

2) Uzrast – najmlađi (19-29 godina) i najstariji ispitanici (preko 60 godina) najmanje su spremni na socijalne kontakte sa Romima (Sig. = .000, Eta = .125). U Srbiji su na prvom mestu najstariji, a slede najmlađi, dok u Bugarskoj najmlađima i najstarijima prethodi uzrasna dob od 30 do 39 godina.

3) Mesto stanovanja – rezidencijalno poreklo ne igra bitnu ulogu u toleranciji ili netoleranciji prema Romima (Sig. = .581, Eta = .028), kako u konačnom zbiru, tako ni u pojedinim zemljama.

4) Obrazovanje – dostignuti obrazovni nivo anketiranih na granici je statističke značajnosti za visinu socijalne distance (Sig. = .022, Eta = .074). Izrečena ocena bitno ne važi u Srbiji (Sig. = .004, Eta = .168), gde su oni sa osnovnoškolskim, dakle, najnižim obrazovanjem netolerantniji od osoba sa srednjoškolskom ili visokoškolskom diplomom.

⁴⁰ Tadašnji predsednik Kiro Gligorov obrazložio je ugaravanje Srba u kategoriju “druge nacionalnosti” činjenicom da bi se oni osećali nelagodno kao manjina u Makedoniji, nakon njihovog dugogodišnjeg postojanja kao naroda, pre dezintegracije SFRJ. Navedeno prema: Škarić, 2004: 181.

5) Zanimanje – radni angažman pojedinca presudno utiče na postojeće stavove prema Romima: zaposleni su ekstrovertniji od neaktivnih i nezaposlenih (Sig. = .000, Eta = .129). Odnos snaga je isti u Srbiji (Sig. = .002, Eta = .177) i Bugarskoj (Sig. = .001, Eta = .029), dok je u Makedoniji na granici izostajanja (Sig. = .042, Eta = .116).

6) Materijalni status – procena bolje ili gore materijalne sigurnosti ispitanika nije statistički značajna za iskazanu socijalnu distancu (Sig. = .082, Eta = .060) na ukupnom nivou. Primetna razlika postoji u Bugarskoj (Sig. = .015, Eta = .128), u Makedoniji je gotovo zanemarljiva (Sig. = .038, Eta = .117).

Analizom priloženih pokazatelja utvrdili smo da se u značajnoj meri sa socijalnom distancom mogu povezati uzrast i zanimanje ispitanika, a donekle su samo važne polne i obrazovne razlike. No, teško je ove pokazatelje dovesti u direktnu vezu sa njihovim nacionalnim, konfesionalnim i religijskim obeležjima.

U širem kontekstu posamtrano, naročito indirektnim povezivanjem sa postojećim tendencijama u razvoju Srbije, Bugarske i Makedonije, nedvosmisleno su indikativni podaci o rigidnim gledanjima najmlađih generacija sa balkanskih prostora prema pripadnicima nacionalnih manjina, Romima posebno. Oni su u ogromnoj većini bez stalnog zaposlenja, a sumorne postsocijalističke perspektive ostavljaju ih i bez nade da će se ikada uključiti u svet rada. U ovako nepovoljnoj klimi, običnim ljudima zaista je teško da racionalno prihvate obavezu svojih matičnih zemalja da, ukoliko žele pridruživanje ekonomski stabilnijim evropskim sistemima, moraju to da potvrde pozitivnim promenama osnovnih životnih uslova pripadnika manjinskih grupa, koje se po svom nezavidnom položaju naročito izdvajaju. Dakle, na tim istim državama je i permanentan zadatak da iznađu načine za smanjenje ukupnog siromaštva sopstvenog građanstva, povećanje zaposlenosti i smanjenje razlika u raspodeli u društvu.

IV ZAKLJUČAK

Pred nadležnim državnim institucijama Srbije, Bugarske i Makedonije decenija je strpljivog rada na kreiranju realnih političkih, socijalno-ekonomskih i kulturnih pretpostavki za celovitu društvenu integraciju Roma. Kontinuiranim upoznavanjem većinskog okruženja sa osobenostima romskog etnosa postupno će se smanjivati razlozi socijalne odbojnosti prema njima i afirmisati status ravnopravnih građana, a preduzetim političkim akcijama podići će se nivo obrazovnog postignuća, uslova stanovanja i privredne moći. Romski glas čuće se i obezbeđivanjem garancija za njihovo punopravno prisustvo na svim nivoima odlučivanja i njihovom aktivnom ulogom u javnoj sferi.

Podrška stvaranju neophodnih preduslova za afirmaciju romskog identiteta neizostavno mora da pristigne i sa strane crkveno-religijskog kompleksa. No, na jedan mnogo kompleksniji i obuhvatniji način nego što je to činjeno do današnjih dana. Bez suvišnog preterivanja, rezervisanost i nepoverenje određivali su u prošlosti ponašanje oficijelnih religijskih struktura i crkvenih velikodostojnika inih provenijencija prema Romima kao vernicima. A njihov je stav presudan u prihvatanju verskog portreta Roma od obične verničke mase.

Na Balkanu su Romi prihvatili otkrivene religije – hrišćanstvo i islam. Hrišćani su triju veroispovesti: najvećma pravoslavlja, ima i katolika, a u porastu su protestanti; privrženici su sunitskog islama, šiitskog ređe. Bogata istorijska građa svedoči da su na ove prostore stigli sa otomanskim zavojevačima, ali da je bilo i starosedelaca među matičnim pravoslavicima. Od toga, manji broj ostaje pri pradedovskim korenima, a ostali se, najpre zbog privilegija koje je taj čin donosio, priklanjaju veri Muhamedovoj. Pokazalo se, pak, da to nije dovoljno da bi ravnopravno i uživali u njima. Bilo je neophodno dodatno se potvrditi u revnosnom ispunjavanju religijskih obreda kako bi porodice oslobodili plaćanja nameta. Ni govora nije bilo o tome da budu izabirani na položaje duhovnika, najčešće ni da učestvuju u njihovom izboru (Томова, 1998). Dakle, ono čemu su pokušali da umaknu, na kraju ih je sustiglo – nisu se po mnogo čemu razlikovali od hrišćanske raje. Sa krahom Osmanskog carstva i formiranjem nezavisnih balkanskih država nastaje nova situacija: što dobrovoljno, što pod državnom prinudom, značajan deo ih se pokajnički vraća “religiji po rođenju”, drugi, nemajući kud, nevoljno prilaze Hristu, a jedan broj stojički staje u odbranu znamenja islama, kao maltene jedini

njegovi baštinici. Nov raspored snaga u religioznom prostoru nije promenio pređašnje navike verničkog okruženja. Pristup popovskim mantijama i crkvenoj porti i dalje je ostao pusti san, na hodočašćima im je određivano mesto na rubovima crkvenog imanja, lokalni meštani branili su im sahranjivanje na zajedničkim grobljima; sada na marginama, bez hodža i džamija, čak i da je hteo, ni islam im nije imao čime priteći. Romskoj religioznosti na praktikovanje preostaju jedino obredno-praznični rituali, najpre oni iz vezani za ciklus rađanja i smrti, a u vidu religiozne svesti koktel sačinjen od sujeverja, elemenata paganskih kultova i prapostojbinskih sećanja. Zahvaljujući prethodno pobrojanim razlozima, nikada ne biva usvojen kompletan spektar religijskih ideja, osećanja, verovanja i prakse, zbog čega je kratkovido zaključivano da se među njima ne mogu naći “dobri vernici”. A radi se o specifičnom romskom doživljaju i ispoljavanju verskih osećanja. Instinkti opstanka iz vekovnih seljakanja, usled diskriminacije, segregacije i nasrtaja na goli život, nalagali su ima da se pri svakom susretu sa novim duhovnim tradicijama tiho i uspešno prilagode, usvajajući taman onoliko koliko je bilo neophodno za egzistenciju. Sledila je prerada i obogaćivanje usvojenog osobenim obeležjima i nastavak njihovog praktikovanja, ali bez nužnog sklada sa krutim kanonskim nalogima. Na “zaprepašćenje” pravovernih sa obeju strana, Romi pravoslavci su slavili slavu i krstili decu, ali sahranjivali u prisustvu hodža, a Romi se muslimani molili Alahu, obrezivali muško potomstvo, ali hodočastili u pravoslavne i katoličke manastire. Pored svega, jedni su druge darivali o Božiću i Kurban bajramu i pesmom i igrom proslavljali Vasilicu i Đurđevdan.⁴¹

Ni gotovo čitavi dvadeseti vek na balkanskim prostorima nije doneo Romima boljitka od suštinskog značaja u pogledu uvažavanja tananih niti vere. Nije u prirodi dveju svetskih religija i njihovih konfesija da jednom verničkom korpusu pridaju veći a drugom manji značaj. Problem leži u nezainteresovanosti crkvenih institucija i visokih služitelja, na koje se ugleda pastva. Pravoslavne crkve i Islamska verska zajednica nisu nikada oformile posebna tela za misionarenje među Romima⁴², a lokalno sveštenstvo

⁴¹ “Ta specifična romska (ciganska) vera (vrsta ljaremanstva) odlikuje se time što izvesne hrišćanske elemente usvajaju i primenjuju u islamu, kao što su: krsna slava, sa izvesnim obredima koje vrši sveštenik u crkvi i sama obitelj u kući. Naporedo sa tim, ističu se islamski elementi, koje Romi hrišćani primenjuju u svojim verskim obredima (Vukanović, 1983: 332).”

⁴² Poseban Odbor za brigu o Romima imaju jedino katolici. O stavovima crkvenih velikodostojnika o Romima kao vernicima više u: Живковић, Тодоровић, Јовановић и Ђорђевић, 2001.

držalo se podalje od romskih geta, u kojima su se odvijale svakodnevne aktivnosti. Povodeći se iskazanom nebrigom, veroispovedna braća sa zazorom ih je pogledivala na molitvama u hramovima ili svečarskim povorkama, a nisu izostajali ni izlivi religijske netrpeljivosti. Do kvalitativnog pomaka dolazi tek sa aktivnijim zaživljavanjem protestantskog pogleda na svet u poslednje dve decenije isteklog veka, prvo u Bugarskoj i Makedoniji, a odskora i u južnoj Srbiji. Pokazalo se da su protestantske mesne crkve dobro organizovane zajednice, sa razrađenim mehanizmima integracije i uključivanja članova u život i delatnost crkve, jakim socijalnim i materijalnim razlozima konverzije i privrženosti i konceptom anacionalnih zajednica koje protežiraju jednakost i bratstvo. Ni tamo im nije uvek bilo lako. Ostali članovi sa skepticizmom bi gledali na novoobraćene, sve dok oni svojim novim načinom života ne bi potvrdili da su postali iskreni sledbenici Božji. Ipak, konverzija u razne male verske zajednice Romima je donela željno iščekivano uvažavanje i pažnju u pastoralnom dušebrižništvu, nadu u bolje sutra i sopstveno dostojanstvo, rečju, sve ono što im je bilo uskraćeno u nadmenom ophođenju domicilnih verskih odličnika. Ostvareni su pozitivni efekti u povećanju kvaliteta života i poboljšanju društvenog statusa: smanjenje sitnog kriminala, alkoholizma, narkomanije i prostitucije, poboljšane higijenske i obrazovne navike.

Za razliku od lakonskog osuđivanja, mnogo je teže odlučiti se na traganje za sopstvenim propustima. Zato je na većinskom narodu i većinskim crkvama da bolje porazmisle šta, zapravo, (ne) nude napaćenom romskom narodu i koliko još truda treba da ulože u istinsko razumevanje njegovog višeslojnog konfesionalnog identiteta.

* * *

T. H. Eriksen (2004: 211-214) podseća da u odnosu prema manjinama države danas pribegavaju trima glavnim metodama: 1) *asimilovanju* ili prisilnim zahtevima da se manjine odreknu specifičnih kulturnih obeležja, što konačno dovodi do nestanka manjina, 2) *segregaciji* ili fizičkom odvajanju od većine, što se najčešće opravdava navodnom kulturnom inferiornošću manjine i 3) *multikulturalizmu* ili usvajanju ideologije prema kojoj se državljanstvo i građanska prava ne vezuju za većinski kulturni identitet, ali se i ne insistira previše na njegovom bliskom povezivanju sa manjinskim kulturnim identitetima.

Na hegemonijsku politiku države manjine takođe mogu da odgovore na tri načina: 1) asimilacijom, 2) nekom formom pristanka na potčinjenost ili drugi način miroljubive koegzistencije s nacionalnom državom (pregovori oko delimične autonomije oko pitanja vere, jezika ili lokalne politike) i 3) secesijom ili istupanjem iz državnog okvira. Pobrojane mogućnosti su idealno-tipskog karaktera. U praksi će i država i manjine kombinovati prve dve strategije, a pojam koji se najčešće koristi za ove kombinacije je *integracija*. Integracija podrazumeva da manjina učestvuje u zajedničkim institucijama društva a da istovremeno učvršćuju svoj grupni identitet.⁴³

Zapadnim društvima sa razvijenim demokratskim institucijama, koje omogućuju viši stepen emancipacije, saradnje i integracije etničkih i verskih grupa i zajednica, “balkanski svetovi” (T. Stojanović) redovno su služili kao paradigma za marginalizaciju manjinskog, etničkog i verskog identiteta. Pridruživanje Srbije, Bugarske i Makedonije uniji evropskih naroda uslovljeno je emancipacijom od naslaga totalitarne svesti i konačnom stabilizacijom u demokratiji. Budućnost sopstvenog etničkog i verskog identiteta više nije neophodno graditi na opozitu sa svim onim što je iole drugačije. Sazrelo je vreme za napuštanje ksenofobičnog straha od manjina; agresivna netolerantnost većinskih nacija sa sobom je nosila samo zatvaranje nacionalnih manjina u njihove (opet nacionalne) ljuštore. Nijedan od nacija neće se moći pohvaliti time kako je regulisao status nacionalnih manjina ukoliko se one i dalje budu osećale ugroženim. Romi će predstavljati lakmus papir te demokratičnosti.

Podrška interkulturalističkom obrazovnom obrascu – sa najviših državnih instanci i na lokalnom planu – može odsudno doprineti prihvatanju zajedničke pluralne stvarnosti i razvijanju oblika komunikacije koji će afirmisati ono pozitivno u toj stvarnosti. Istovremeno, ideja *interkulturalizma* više ne bi predstavljala tek usamljena vizionarska nastojanja dobronamernih intelektualaca, već bi prerasla i razvila se u jedan novi integracijski socijalni proces.

Gledano iz ugla nacionalnog i religijsko-konfesionalnog identiteta, doprinos zaživljavanju interkulturalističkih tendencija mogao bi da se razvija po sledećoj šemi:

⁴³ Pored *integracije*, za opisivanje procesa prosvetčivanja autohtone romske manjine od nacionalnog i kulturnog tradicionalizma i priključivanja evropskom kulturnom sistemu vrednosti, među srpskim romolozima ravnopravno se koriste dva slična termina – *emancipacija* i *približavanje*, uz međusobno nadgornjavanje koji od njih sveobuhvata množinu aktivnosti za prevazilaženje podređenog položaja Roma.

NACIONALNI IDENITET

1. DRŽAVA

1.1. Ustav⁴⁴

1.2. Zakoni

1.2.1. Zakon o nacionalnim manjinama⁴⁵

1.2.2. Antidiskriminacioni zakon⁴⁶

1.2.3. Zakon o ljudskim pravima i pravima manjina⁴⁷

1.2.3. Zakon o ombudsmanima⁴⁸

1.2.4. Zakon o lokalnoj samoupravi⁴⁹

1.3. Strategije o primenama zakona⁵⁰

1.4. Društveni akteri odgovorni za primenu strategija

⁴⁴ Makedonija je prva balkanska država koja je ustavnom preambulom 1991. godine priznala Romima status ravnopravne nacionalne manjine. U Ustavu Bugarske, ali i svim ostalim pravnim aktima, koristi se odrednica “etničke manjine”, jer je prihvaćena ideja da sve etničke zajednice pripadaju zajedničkoj bugarskoj građanskoj naciji.

⁴⁵ SR Jugoslavija je 2002. godine donela *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* i priznala Romima status nacionalne manjine.

⁴⁶ Bugarska je 2003. godine donela *Zakon protiv diskriminacije*.

⁴⁷ Narodna skupština Republike Srbije, Skupština Republike Crne Gore i Savet ministara državne zajednice Srbija i Crna Gora usvojili su *Povelju o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama*, a Vlada Republike Srbije donela je *Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava* 2003. godine.

⁴⁸ Republika Srbija još uvek nije izglasala ovaj zakon, ali je Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine na sednici održanoj 23. decembra 2002. godine, donela *Odluku o pokrajinskom ombudsmanu*.

⁴⁹ Narodna skupština Republike Srbije donela je 2002. godine *Zakon o lokalnoj samoupravi*. Iste godine i pod istim imenom zakon je izglasan i u Makedoniji, a kao posledica Ohridskog sporazuma, nešto kasnije i *Zakon za teritorijalnu organizaciju lokalne samouprave u Republici Makedoniji*.

⁵⁰ Ministarstvo za ljudska prava i prava nacionalnih manjina donelo je 2002. godine *Strategiju za integraciju i osnaživanje Roma*, ubrzo zatim, iz Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije 2003. usledila *Strategija unapređivanja obrazovanja Roma u Republici Srbiji*, a u okviru šire Strategije za smanjenje siromaštva u Srbiji nedavno je Vlada Republike Srbije usvojila i *Strategiju smanjivanja siromaštva Roma*. U Bugarskoj je 2000. godine usvojen *Okvirni program za ravnopravnu integraciju Roma u bugarsko društvo*. U Makedoniji postoji *Nacrt Strategije za Rome u Republici Makedoniji*: <http://www.mtsp.gov.mk/proekti/Romi.htm>

2. DRUŠTVENE INSTITUCIJE

2.1. Obrazovanje⁵¹

2.2. Masovni mediji⁵²

2.3. Nevladin sektor

2.4. Volonterski rad

3. NOSEĆI STUBOVI ETNOSA

3.1. Akademija⁵³

3.2. Univerzitet⁵⁴

3.3. Crkva⁵⁵

⁵¹ Makedonija je 1993. donela službenu odluku o izučavanju romskog jezika u školama. U Bugarskoj je 1999. godine *Zakonom o nivou obrazovanja, obrazovnom minimumu i obrazovnim planovima* maternji jezik manjina pridružen obaveznim predmetima iz programa javnog školstva. Septembra 2002. godine bugarski ministar obrazovanja i nauke odobrio je *Uputstva za integraciju manjinske dece i učenika*.

⁵² U sve tri balkanske zemlje postoje programi na romskom jeziku na državnim kanalima za informisanje, kao i jedan broj privatnih romskih stanica. Recimo, u Nišu je 2001. godine oformljena prva privatna, komercijalna romska televizijska stanica *TV Nišava*, koja dometom obuhvata jug Srbije. U Makedoniji je u romskom naselju Šuto Orizari najgledanija privatna stanica *Šutel*.

⁵³ Srpska Akademija nauke i umetnosti je 1989. godine osnovala *Komisiju za proučavanje života i običaja Roma*, koja je u međuvremenu održala niz okruglih stolova i objavila značajan broj publikacija.

⁵⁴ Godine 2001. je po prvi put na univerzitetima u Jugoslaviji na Mašinskom fakultetu u Nišu osnovan i izveden izborni kurs *Sociologija romskog identiteta*, a na magistarskim studijama Alternativne akademske obrazovne mreže u Beogradu takođe izborni kurs *Romi u interkulturalnom okruženju*. Očekuje se osnivanje katedre za romološke studije na nekom od srpskih univerziteta. Na univerzitetu u Velikom Trnovu postoji katedra za romologiju na redovnim studijama, na čijem je čelu Rom, prof. dr Hristo Kjučkov.

⁵⁵ O ulozi crkve u promociji interkulturalističkih ideja prema romskom nacionalnom korpusu više u delu "Religijsko-konfesionalni identitet". Izneseni predlozi jednako važe za Islamsku versku zajednicu u obuhvaćenom regionu.

RELIGIJSKO-KONFESIONALNI IDENTITET

1. HRIŠĆANSTVO

2. PRAVOSLAVLJE

3. PRAVOSLAVNE CRKVE

3.1. Formiranje komisija i tela za misionarenje među Romima

3.2. Prevođenje Biblije⁵⁶

3.3. Školovanje sveštaničkog kadra

3.4. Prevođenje ključnih bogoslužbenih knjiga⁵⁷

3.5. Bogoslužjenje na romskom jeziku

⁵⁶ Počivši Trifun Dimić, nekadašnji predsednik Matice Romske u Jugoslaviji, na sopstvenu inicijativu preveo je na romski jezik *Novi zavet*.

⁵⁷ Trifun Dimić preveo je, takođe i *Službenik* i *Trebnik* Srpske pravoslavne crkve na romski jezik.

V LITERATURA

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. i R. N. Sanford (1950), *The Authoritarian Personality*. Harper & Row, New York.
- Allport, G. W. (1954), *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Reading, MA.
- (1966), “Religious Context of Prejudice”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 5 (4): 447-457.
- Allport, G. and J. M. Ross (1967), “Personal Religious Orientation and Prejudice”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 5 (4): 432-442.
- Baćević, Lj. (1990), “Nacionalna svest omladine”. U: S. Mihailović *et al.* (prir.), *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih* (str. 147-172), IDN, Beograd.
- Barany, Z. (2002), *The East European Gypsies. Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bašić, G. (2002), “Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji”. U: G. Bašić *et al.* (prir.), *Demokratija i nacionalne manjine* (str. 13-68), Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- (2004a), “Političko-pravni položaj Roma u Srbiji”. U: D. B. Đorđević (prir.), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu* (str. 71-78), Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- (2004b), “Političko-pravni položaj nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori”. U: G. Bašić *et al.* (prir.), *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 35-97), Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- (2005), “Nacionalne manjine u Srbiji”. U: Žunić, D. (prir.), *Prava manjina* (str. 79-115), Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Biro, M. (2002), “Srpski etnocentrizam pre i posle 5. oktobra”, *Nova srpska politička misao (Posebno izdanje – Etnički stereotipi)*, 9 (3): 57-62.
- Blagojević, M. (2005a), *Religija i crkva u transformacijama društva*, IFDT/Filip Višnjić, Beograd.
- (2005b), “Савремене религијске промене: секуларизациона парадигма и десекуларизација”, *Теме*, XXIX (1-2): 15-39.
- Благојевић, М. и Д. Б. Ђорђевић (1999), “Религиозност становништва Југославије (Делимичан преглед искуствених истраживања)”, *Теме*, 23 (1-2): 81-94.
- Bogardus, E. S. (1928a), *Immigration and Racial Attitudes*, Heath, Boston.
- (1928b), “Teaching and Social Distance”, *Journal of Educational Sociology*, 1 (10): 595-598.
- (1930), “Social-Distance Changes in Educational Procedure”, *Journal of Educational Sociology*, 3 (8): 497-502.
- Božilović, N. (1998), *Sociologija kulture – Prolegomena*, Prosveta, Niš.
- (2002), “Globalizacija kao nova akulturacija”. U: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 217-230), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, Niš.
- (2003), “Evrointegracija Balkana i očuvanje identiteta (Kulturno-sociološki aspekti)”. U: D. Todrović (prir.), *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* (str. 33-49), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, Niš.

– (2004), “Kulturni, etnički i regionalni identiteti i odnosi na Balkanu”. U: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu (Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji)* (str. 127-138), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN, Niš.

Brass, P. R. (1991), *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, Sage, Newbury Park, CA.

Brigham, J. C. (1973), “Ethnic Stereotypes and Attitudes: A Different Mode of Analysis”, *Journal of Personality*, 41 (2): 206-223.

Brinkerhoff, M. B. and M. M. Mackie (1986), “The Applicability of Social Distance for Religious Research: An Exploration”, *Review of Religious Research*, 28 (2): 151-167.

Цацаноска, Р. (2003а), “Протестантизмот во Македонија и современото малцинско-христијанско верско структурирање”, *Теме*, 27 (3): 437-449.

– (2003б), “Промена конфесионалне матрице македонских Рома”. У: Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић (прир.), *О мисионарењу, преобраћењу и прозелитизму* (стр. 67-70), ЈУНИР/Пунта, Ниш.

Cardos, I. (1998), “Multikulturno obrazovanje prema interkulturnom obrazovanju”. U: *Obrazovanje Roma – stanje i perspektive* (str. 9-10), Društvo za unapređivanje romskih naselja/SANU – Komisija za proučavanje života i običaja Roma, Beograd.

Cvetković, V. (2003), *Sa margina (Romi i zanimanja)*, Punta, Niš.

Cvitković, I. (2000), “Interreligijski odnosi u multireligijskom društvu”, *Znakovi vremena*, 7-8.

– (2002), “Odnos između nacionalnog i konfesionalnog identiteta”. U: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana* (str. 123-126), Centar za balkanske studije/Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, Niš.

Ćiparizović-Radisavljević, D. (2002), “Religija i svakodnevni život: Vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih”. U: S. Bolčić i A. Milić (prir.), *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 215-248), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

– (2005), “Религија и свакодневни живот”, *Теме*, XXIX (1-2): 41-54.

Ćirić, J. (1991), “Prilog poreklu i prošlosti Roma u Nišu i niškom kraju”, *Nissa*, 3-4: 467-474.

Dejzings, G. (2005), *Religija i identitet na Kosovu*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Демировски, М. (2000), “Ромите во населба Средорек”. In: N. Dimitrijević (ed.), *Managing Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia* (pp. 163-178), LGI/OSI, Budapest.

Dimitrijević, N. (1994), “Region u postsocijalizmu”. U: *Regionalizam kao put ka otvorenom društvu* (str. 65-105), VISIO MUNDI academic press, Novi Sad.

Donahue, M. J. (1985), “Intrinsic and Extrinsic Religiousness: Review and Meta-Analysis”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 48 (2): 400-419.

(2000), “Друштвени положај Рома у Хрватској”, *Друштвена истраживања*, 9 (2-3).

Dugandžija, N. (1983), *Religija i nacija*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb.

- Dokić, R. (1976), *Prožimanja kulturâ*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd.
- Đorđević, D. B. (1990), "Confessional Mentality as a (Dis)Integration Factor", *Innovation*, 3(1): 107-116.
- (1991), *Православље између неба и земље*, Градина, Ниш.
 - (1993), "Konfesionalna identifikacija i tolerancija", *Kultura*, 91-92: 135-147.
 - (прир.) (1994), *Повратак светоз?*, Градина, Ниш.
 - (прир.) (1997), *Искушења атеизма*, Градина/ЈУНИР, Ниш.
 - (1998a), "Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma". U: B. Jakšić (прир.), *Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija* (str. 335-342), Forum za etničke odnose, Beograd.
 - (1998b), "Kratka sociološka priča o konfesionalnoj identifikaciji". U: *Strategije razvoja i procesi regionalne kulturne saradnje na Balkanu* (str. 263-272), Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, Niš.
 - (1999), "Anti-Cult Movement: A Possible Expression of Religious Intolerance", *Facta Universitatis Series: Philosophy and Sociology*, 6/2: 257-270.
 - (2000), "Živeti s Romima", *Republika*, 12: 21-28.
 - (2001a), "Romanies, Our Neighbors", *Facta Universitatis Series: Philosophy and Sociology*, 8: 409-431.
 - (прир.) (2001b), *Romska anketa – iskustva, izveštaji, preporuke*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
 - (2001c), "Klasična religioznost Roma". U: D. B. Đorđević, D. Todorović i J. Živković (прир.), *Vere manjina i manjinske vere* (str. 179-198), JUNIR, Niš.
 - (прир.) (2002a), *Vere manjina i manjinske vere*, JUNIR/Zograf, Niš.
 - (et al.) (2002b), *Sociologija romskog identiteta*, Komrenski sociološki susreti/Cmyk, Niš.
 - (2002c), "Social, Ethnic and Religious Distance Towards Roma of Serbia: Empirical Report for 1999-2002". U: Lj. Mitrović, D. B. Đorđević i D. Todorović (прир.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 257-266), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, Niš.
 - (2002d), "Romi kao vernici". U: D. B. Đorđević i J. Živković (прир.), *Romi na raskršću* (str. 117-129), PUNTA/Društvo dobre akcije/Komrenski sociološki susreti/Bahtalo drom, Niš.
 - (2002e), "Skinhedi i Romi". U: D. B. Đorđević i J. Živković (прир.), *Romi na raskršću* (str. 169-181), PUNTA/Društvo dobre akcije/Komrenski sociološki susreti/Bahtalo drom, Niš.
 - (2002f), "Burying of Roma: A Test of Ethnic and Religious Tolerance". U: Lj. Mitrović, D. B. Đorđević i D. Todorović (прир.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana* (209-217), CBS/JUNIR/Punta, Niš.
 - (2002g), "Roma as a Trans-border Ethnic and Cultural Group". U: Lj. Mitrović, D. B. Đorđević i D. Todorović (прир.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 67-78), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, Niš.
 - (2002x), "Научни и религијски систем (Пет фрагмената)". U: *Наука, религија, друштво* (стр. 217-218), Богословски факултет СПЦ/Министарство вера Републике Србије, Niš.

- (2003a), “Roma in Serbien – Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft”, *Ost-West. Europaeische Perspektiven*, Freising, 2, 93-102.
- (2003b), “Глобализација и етнички, религијски и културни идентитет нација и националних мањина”, *Теме*, XXVII (2): 181-185.
- (ed.) (2003c), *Roma Religious Culture*, YSSSR/YURom centar/Punta, Niš.
- (2003d), “Interrelationships Among the Churches, that is, Religious Communities and the Protection of Small Religious Communities”. In: G. Bašić (ed.), *Democracy and Religion* (pp. 147-153), Beograd.
- (2003e), “Manjinske vere i vere manjina na Balkanu”. U: G. Bašić i S. Devetak (ur.), *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi* (str. 209-219), Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- (2003f), “Serbian Roma Sufferings in the Second World War: Religiological Indications and Smaller Romological Precious Contribution”. U: D. Todorović (prir.), *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* (str. 351-361), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN, Niš.
- (2003g), “Класична религиозност”, *Теме*, XXVII (3): 369-372.
- (prir.) (2004a), *Romi: od zaboravljenje do manjine u usponu*, Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- (2004b), “Romanipen – osnova kulturne politike i saradnje balkanskih Roma”. U: Lj. Mitrović, D. B. Đorđević i D. Todorović (prir.), *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa* (str. 125-133), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN, Niš.
- (2004c), “Evangelization, Conversion, Proselytism: Example of Romas’ Protestantization”. In: D. Todorović (ed.), *Evangelization, Conversion, Proselytism* (pp. 75-82), YSSSR, Niš.
- (2004d), “O protestantizaciji Roma Srbije – uvodna rasprava”, *Religija i tolerancija*, 1: 103-112.
- (2004e), “Conversion of Orthodox and Muslim Roma into Protestantism: On the Example of Southeast Serbia”, *GSC Quarterly*, 11, New York,
[http://www.ssrc.org/programs/gsc/publications/quarterly 11/djordjevic.pdf](http://www.ssrc.org/programs/gsc/publications/quarterly%2011/djordjevic.pdf)
- (2005a), *Romani Cult Places and Culture of Death / Romane Kulna Thana thay I Kultura Meribasiri*, YSSSR/Sven, Niš.
- (2005b), “Pozadinske pretpostavke integracije Roma tri godine posle”. U: N. Popović (prir.), *Društvena svest, ljudska prava i aktivizam građana u južnoj i istočnoj Srbiji* (str. 57-69), Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Đorđević, D. B. i D. Todorović (1999), *Javor iznad glave – Klasična vera i romsko-pravoslavna seoska groblja*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- (2000), “Кривудаи друмови до ромских душа (Црквени великодостојници о Ромима као верницима)”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 109: 205-238.
- (2001), “Religijska većina o religijskoj manjini (Stavovi Srba o Romima kao vernicima)”. U: M. Vukomanović i M. Vučinić (prir.), *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi* (str. 153-178), Beogradska otvorena škola, Beograd.
- (2002a), “Zajde Badža”, *Kultura*, 103/104: 166-183.
- (2002b), “Religijska svest Roma muslimana (i pravoslavaca)”, *Habitus*, 8: 147-167.

- (прир.) (2003), *Религија и верски обичаји Рома*, ЈУНИР/Свен, Ниш.
- Đorđević, D. B., Todorović, D. and L. Milošević (2004), *Romas and Others – Others and Romas: The Social Distance*, Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjyski”, Sofia.
- Đorđević, D. B. and M. Filipović (2004a), “Serbian and Albanian Youth from ‘Preševo Valey’ on the Roma People”. In: *Towards Non-Violence & Dialogue Culture in South East Europe* (pp. 183-210), Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjyski”, Sofia.
- (2004b), “Romi i etnokulturna pravda: k modelu integracije”. U: Lj. Mitrović, D. B. Đorđević i D. Todorović (prir.), *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu* (str. 201-223), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN, Niš.
- Đorđević, D. B. i J. Živković (prir.) (2002), *Romi na raskršću (Prava manjina i manjinskih zajednica)*, PUNTA/Društvo dobre akcije/Komrenski sociološki susreti/Bahtalo drom, Niš.
- Ђорђевић, Д. Б., Живковић, Ј. и Д. Тодоровић (2002), “Romanies at Flea Markets: Mirror of Serbian Economy”, *Теме*, XXVI (1): 121-142.
- Đorđević, D. B., Živković, J. and V. Jovanović (2004), “Serbs, Albanians and the Fate of the Romas”, *Theoretical Perspectives*, Dhaka, 11: 103-128.
- Ђорђевић, Т. (1984), *Наш народни живот*, I-IV, Просвета, Београд.
- Đurović, B. (2002), “Social and Ethnic Distance towards Roma in Serbia”. *Facta Universitates*, series *Philosophy, Sociology and Psychology*, 2 (9): 667-681.
- (2005), “Interetnička distanca u južnoj i istočnoj Srbiji”. U: N. Popović (prir.), *Društvena svest, ljudska prava i aktivizam građana u južnoj i istočnoj Srbiji* (str. 45-56), Odbor za građansku inicijativu, Niš.
- Dzenkins, R. (2001), *Etnicitet u novom ključu*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Enyedi Z. and F. Eros (eds.) (1999), *Authoritarianism and Prejudice (Central European Perspectives)*, Osiris Kiado, Budapest.
- Eriksen, T. H. (2004), *Etnicitet i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- (2004), *Етнички мозаик Србије према подацима пописа становништва 2002*, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд.
- Filsinger, E. (1976), “Tolerance of Non-believers: A Cross-tabular and Log Linear Analysis of Some Religious Correlates”, *Review of Religious Research*, 17 (3): 232-240.
- Filipović, M. and D. B. Đorđević (2003), “Ethnic Minorities about Religious Minority: Hungarians and Muslims about Roma as Believers”. In: D. B. Đorđević (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 31-36), YSSSR/YURom centar/Punta, Niš.
- Gavrilović, D. (2005a), “The Modernization Process – Religion – Globalization”. In: D. Gavrilović (ed.), *Religion and Globalization* (pp. 5-15), YSSSR/Sven, Niš.
- (2005b), “Религија и српски етнички идентитет”. У: М. Трипковић (прир.), *Религија у мултикултурном друштву* (стр. 113-120), Филозофски факултет у Новом Саду/Социолошко друштво Србије, Нови Сад/Београд.
- Gheorghe, N. (1991), “Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe”, *Social Research*, 58 (4): 829-844.
- Glock, C. Y. and R. Stark (1965), *Religion and Society in Tension*, Rand McNally, Chicago.

Golubović, Z. i dr. (1995), *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, IFDT/Filip Višnjić, Beograd.

Gorsuch, R. and D. Aleshire (1974), "Christian Faith and Ethnic Prejudice: A Review and Interpretation of Research", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11: 53-65.

Grandin, E. and M. B. Brinkerhoff (1991), "Does Religiosity Encourage Racial and Ethnic Intolerance?", *Canadian Ethnic Studies*, 23 (3): 32-47.

Green, C. and C. Hoffman (1989), "Stages of Faith and Perceptions of Similar and Dissimilar Others", *Review of Religious Research*, 30 (3): 246-254.

Greer, J. E. (1985), "Viewing the Other Side in Northern Ireland: Openness and Attitudes to Religion Among Catholic and Protestants Adolescents", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24 (3): 275-292.

Gud, V. i P. Het (1966), *Metodi socijalnog istraživanja*, Vuk Karadžić, Beograd.

Gudkov, L. D. (1996), "Dynamics of Ethnic Stereotypes", *Russian Social Science Review*, 37 (3): 54-65.

– (1998), "Ethnic Phobias in the Structure of National Identification", *Russian Social Science Review*, 39 (1): 89-103.

Guglielmo, R. (2004), "Human Rights in the Accession Process: Roma and Muslims in an Enlarging EU". In: G. N. Toggenburg (ed.), *Minority Protection and the Enlarged European Union: The Way Forward* (pp. 37-58), OSI/LGI, Budapest.

Hamilton, D. L. (1979), "A Cognitive-Attributional Analysis of Stereotyping", *Advances in Experimental Social Psychology*, 12: 53-84.

Hamilton, R. F. and W. H. Form (2003), "Categorical Usages and Complex Realities: Race, Ethnicity, and Religion in the United States", *Social Forces*, 81 (3): 693-714.

Hancock, I. (2003), *We are the Romani People*, University of Hertfordshire Press.

Henkok, J. (2002), "Borba za identitet Roma", *Nova srpska politička misao* (Posebno izdanje – Etnički stereotipi), 9 (3): 125-136.

Holliday, G. (2005), "From Ethnic Privileging to Power-Sharing: Ethnic Dominance and Democracy in Macedonia". In: S. Smootha and P. Järve (eds.), *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe* (pp. 139-165), LGI/OSI, Budapest.

Христов, П. (2004а), "Проблеми и перспективи пред сравнителните проучвания на граничните региони на Балканите". У: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative* (str. 153-161), Filozofski fakultet/Sven, Niš.

– (2004б), "Границите на 'Шоплука' и/или шопи без граници". У: Б. Сикимић (ур.), *Скривене мањине на Балкану* (стр. 67-82), Балканолошки институт САНУ, Београд.

Indić, T. (1995), "Interkulturalizam, nacija i religija". У: Б. Jakšić (ur.), *Interkulturalnost u multietničkim društvima* (str. 245-263), Forum za etničke odnose, Beograd.

Ivanova, C. i V. Bojkov (2005), "O Bugarima u Srbiji". У: D. Žunić (prir.), *Prava manjina* (str. 129-160), Odbor za građansku inicijativu, Niš.

Jakšić, B. (2001/2002), "Romi između diskriminacije i integracije: društvene promene i položaj Roma", *Filozofija i društvo*, 19/20: 333-355.

- Jakšić, B. and G. Bašić (2002), *Romany Settlements Living Conditions and Possibilities of Integration of the Roma in Serbia*, Ministry of Human and Minority Rights Serbia and Montenegro, Beograd.
- (2005), *Umetnost preživljavanja (Gde i kako žive Romi u Srbiji)*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Jašić, N. (2001), *Stari niški Romi*, Komrenski sociološki susreti, Niš.
- Јеротић, В. (1995), *Вера и нација*, Терсит, Београд.
- Johnson, D. P. (1977), “Religious Commitment, Social Distance, and Authoritarianism”, *Review of Religious Research*, 18 (2): 99-113.
- Jones, P. E. (2004), “False Consensus in Social Context: Differential Projection and Perceived Social Distance”, *British Journal of Social Psychology*, 43: 417-429.
- Jovanović, Đ. (2003), “Mimikrija Roma – poslednje utočište”. U: D. Todorović (prir.), *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana* (str. 345-349), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Sven, Niš.
- Kahoe, R. D. (1985), “The Development of Intrinsic and Extrinsic Religious Orientations”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24 (4): 408-412.
- Kale, E. (1988), *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Канев, К. (1997), “Динамика међуетничких тензија у Бугарској и на Балкану”, *Градина*, XXXII (12): 171-201.
- Katunarić, V. (1996), “Tri lica kulture”, *Društvena istraživanja*, 5 (5-6): 831-858.
- Katz, D. and K. W. Braly (1933), “Racial Stereotypes of 100 College Students”, *Journal of Abnormal and Social Psychology: Negro Intelligence and Selective Migration*, 28: 280-290.
- Kimlika, V. (2004), *Multikulturalizam – multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica.
- Kymlicka, W. (1999), “Etnički odnosi i zapadna politička teorija”, *Habitus* (internet verzija), <http://www.cmk.org.yu/linkovi/habitus/0/Kymlicka0.pdf>
- Klemens, L. (1998), *Leksikon etničkih manjina u Europi*, Pan Liber, Zagreb.
- Koković, D. (1997), *Pukotine kulture*, Prosveta, Beograd.
- Колев, А. (2005), “Циганите-Мюсюлмани и ислямският тероризъм”. В: В. Проданов и Б. Тодорова (съст.), *Рискове за България од ислямски фундаментализъм и тероризъм* (стр. 172-183), ИК ИФИ–БАН, София.
- Колев, Д. (2002), *Календарни празници на Ромите в Централна България*, Faber, В. Търново.
- Kopilović, A. (2001), “Prema interkulturalizmu kao modelu suživota u viševjerskom društvu”. U: D. B. Đorđević, D. Todorović i J. Živković (prir.), *Vere manjina i manjinske vere* (str. 108-120), JUNIR/Zograf, Niš.
- Kreber, A. L. (ur.) (1972), *Antropologija danas*, Vuk Karadžić, Beograd.
- Kreč, D., Kračfeld, R. S. i I. L. Balaki (1972), *Pojedinac u društvu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Krindatch, A. D. (2003), “Religion in Postsoviet Ukraine as a Factor in Regional, Ethno-Cultural and Political Diversity”, *Religion, State and Society*, 31 (1): 38-74.
- Kuburić, Z. (2003a), “The Gypsy Protestant Between Nationally Mixed and Homogenous Entourage”. In: Đorđević, D. B. (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 163-167), YSSSR/YURom centar/Punta, Niš.

- (2005), “Верска толеранција и социјална дистанца у Војводини”. У: М. Трипковић (прир.), *Религија у мултикултурном друштву* (стр. 43-57), Филозофски факултет у Новом Саду/Социолошко друштво Србије, Нови Сад/Београд.
- Kurtić, T. (2004a), “Protestant Evangelical Church ‘Community of Roma’ in Leskovac”. In: Đorđević, D. B. (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 177-184), YSSSR/YURom centar/Punta, Niš.
- (2004b), “Romi u leskovačkom kraju – kultura i način života”, *Leskovački zbornik*, 44: 245-252.
- Kuzmanović, B. (1992), “Stereotipije o Romima i etnička distanca prema Romima”, *Sociologija*, XXXIV (1): 119-126.
- (1994), “Socijalna distanca prema pojedinim nacijama (etnička distanca)”. U: M. Lazić (ur.), *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lakinska-Popovska, D. (2002), “Vulnerability of Roma Children in the Municipality of Shuto Orizari”, *Teme*, 26 (1): 143-167.
- Lippman, W. (1922), *Public Opinion*, Harcourt-Brace, New York.
- Lošonc, A. (2003), “Multikulturalnost i etnokulturalni diverzitet s posebnim osvrtom na Srbiju”. U: G. Bašić (prir.), *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi* (str. 193-203), Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.
- Мацура, М. (ур.) (1992), *Развитак Рома у Југославији: проблеми и тенденције*, САНУ, Београд.
- (ур.) (2000), *Цигани/Роми у прошлости и данас*, САНУ, Београд.
- Мацура, М. и А. Митровић (ур.) (1993), *Друштвене промене и положај Рома*, САНУ/Институт за социјалну политику, Београд.
- Мацура, М. и В. Становчић (ур.) (1996), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, САНУ, Београд.
- Marinović-Bobinac, A. (2000), “Posljedična dimenzija religioznosti”, *Sociologija sela*, 38 (1-2): 111-124.
- (2005), “Dimenzija religioznog iskustva u Hrvatskoj: ‘Šapat anđela’ iz sociologijske perspektive”, *Sociologija sela*, 43 (2): 339-370.
- Marinović-Jerolimov, D. (2005), “Tradicionalna religioznost u Hrvatskoj 2004.: između kolektivnoga i individualnoga”, *Sociologija sela*, 43 (2): 303-338.
- Марушиакова, Е. (2000), *Циганите в Османската империя*, Литавра, София.
- at all (2001), *Identity Formation among Minorities in the Balkans: The cases of Roms, Egyptians and Ashkali in Kosovo*, Studii Romani, Sofia.
- (1992) “Ethnic Identity among Gypsy Groups in Bulgaria”, *Journal of the Gypsy Lore Society*, 2: 95-115.
- Марушиакова, Е. и В. Попов (1993), *Циганите в България*, Клуб '90, София.
- (eds.) (1994), *Studii Romani*, I, STUDII ROMANI, Sofia.
- (2001), “Bulgaria: Ethnic Diversity – A Common Struggle for Equality”. In: W. Gay (ed.) *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe* (pp. 370-388), University of Hertfordshire Press, Hertfordshire.
- Marushiakova, E., Popov V. and I. Brigit (eds.) (1995), *Studii Romani*, II, STUDII ROMANI, Sofia.

Михаиловић, С. (1996), “Представе о националним мањинама у јавном мњењу Србије”. У: М. Мацура и В. Становчић (ур.), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (стр. 421-435), САНУ, Београд.

– (1998), “Етнички stereotipi i heterostereotipi na Kosovu”, *Sociologija*, XL (3): 411-426.

Milošević, L. (2004), “Srbi o drugima (Društvena udaljenost Srba od pripadnika drugog naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa u jugoistočnoj Srbiji)”. У: Lj. Mitrović *et al.* (прir.), *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu (Preliminarni rezultati empirijskog istraživanja u jugoistočnoj Srbiji)* (стр. 95-112), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN, Niš.

Milošević, L. i G. Stojić-Atanasov (2003), “Predstavljanje nacionalnih manjina: analiza sadržaja tiskanih medija u Srbiji”, *Međunarodne studije (časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju)*, III (3).

Milošević, L. i D. Todorović (2002), “Ethnic Autostereotypes and Heterostereotypes and Ethnic Distance at the Balkans”. У: Lj. Mitrović *et al.* (прir.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (стр. 79-90), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, Niš.

Миноски, К. (2004), “Општествени активности, политичко организирање, етнички односи”. У: *Основна студија за младински трендови*, Скопје, Агенција за млади и спорт.

Mirga, A. i L. Mruz (1997), *Romi. Razlike i netolerancija*, Akapit, Beograd.

Mirga, A. i N. Georgi (2004), “Romi u dvadeset prvom veku”. У: D. B. Đorđević (прir.), *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu* (стр. 11-40), Odbor za građansku inicijativu, Niš.

Mitev, P-E. (2004), “Етнички односи у Бугарској: законске норме и друштвена пракса”. У: G. Bašić *et al.* (прir.), *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (стр. 137-166), Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.

– (прир.) (2005), *Новите млади (Българската младеж и европейската перспектива)*, Институт за социални ценности и структури “Иван Хаджийски”/Фондација “Изследване на младежата”/Министерство на младежата и спорта, София.

Mitrović, A. (1990), *Na dnu: Romi na granicama siromaštva*, Naučna knjiga, Beograd.

– (1992), “Роми на границама сиромаштва”. У: М. Мацура (ур.), *Развитак Рома у Југославији – Проблеми и тенденције* (стр. 87-96), САНУ, Београд.

– (1996), “Положај Рома у друштву – Могући приступ истраживању ромске популације”. У: М. Мацура и В. Становчић (ур.), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији* (стр. 807-818), САНУ, Београд.

– (2000), “Друштвени статус Рома”. У: М. Мацура (ур.), *Цигани/Роми у прошлости и данас* (стр. 71-77), САНУ, Београд.

Miz, R. (2002), *Religijska slika Evrope*, ЕНО, Novi Sad.

Мизов, М. (2003), *Ромите в социалното пространство*, Парадигма, София.

Molnar, A. (1994), “Socijalna, socijalno-politička i politička demokratija – mogućnosti razgraničenja, perspektive međuzavisnosti i potrebe usklađivanja”. У:

Regionalizam kao put ka otvorenom društvu (str. 107-155), VISIO MUNDI academic press, Novi Sad.

Myrdal, G. (1944), *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy*, Harper and Row, New York.

(2002), *Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji*, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, Beograd.

Најчевска, М. (2002), “Ромите во Република Македонија”. У: *Духовната и материјалната култура на Ромите* (стр. 29-38), Здружение на љубители на ромска фолклорна уметност “Романо ило”, Скопје.

Ortakovski, V. (2001), “Interethnic Relations and Minorities in the Republic of Macedonia”, *Southeast European Politics*, 2 (1): 24-45.

– (2002), “Nacionalne manjine u Republici Makedoniji”. U: G. Bašić *et al.* (prir.), *Demokratija i nacionalne manjine* (str. 185-230), Centar za istraživanje etniciteta, Beograd.

Pantić, D. (1980), *Interesovanja mladih*, I, IIC SSO Srbije i IDN-Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.

– (1981), *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, IIC SSO Srbije, Beograd.

– (1987), *Nacionalna svest mladih u SR Srbiji bez SAP*, IIC SSO Srbije, Beograd.

– (1988), *Klasična i svetovna religioznost*, IDN-Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.

– (1990), “Prostorne, vremenske i socijalne koordinate religioznosti mladih u Jugoslaviji”. U: Mihailović *et al.* (prir.), *Deka krize* (str. 203-228), IDN-Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.

– (1991), “Nacionalna distanca građana Jugoslavije”. U: Baćević, Lj. *et al.* (prir.), *Jugoslavija na kriznoj prekretnici* (str. 168-186), IDN, Beograd.

– (1993), “Promene religioznosti građana Srbije”, *Sociološki pregled*, 27 (1-4): 177-204.

– (1996), “Changes in Ethnic Stereotypes of Serbs”, *Sociologija*, XXXVIII (4): 561-583.

Pantić i dr. (1981), *Interesovanja mladih*, II, IIC SSO Srbije i IDN-Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.

Petrenko, V. F., Kravtsova, A. R., Mitina, O. V. and V. S. Osipova (2002), “Ethnic Stereotypes of Russian Citizens”, *Journal of Russian and East European Psychology*, 40(6): 28-40.

Петровски, Т. (2002), *Ромите во Македонија денес*, I, II, III, Здружение на љубители на ромска фолклорна уметност “Романо ило”, Скопје.

Pettigrew, T. F. (1975), “Trends in Research on Racial Discrimination”. In: Pettigrew (ed.), *Racial Discrimination in the United States*, Harper and Row, New York.

Phalet, K. and E. Poppe (1997), “Competence Andmorality Dimensions of National and Ethnic Stereotypes: A Study in Six Eastern-European Countries”, *European Journal of Social Psychology*, 27: 703-723.

(1996), *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, SANU, Beograd.

Ponton, M. and R. Gorsuch (1988), “Prejudice and Religion Revisited: A Cross-cultural Investigation with a Venezuelan Sample”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27 (2): 260-271.

Popadić, D. i M. Biro (2002), "Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji", *Nova srpska politička misao (Posebno izdanje – Etnički stereotipi)*, 9 (3): 33-56.

(2003), Попис становништва – Вероисповест, матерњи језик и национална или етничка припадност према старости и полу, Републички завод за статистику, Београд.

Popović, N. (2005), "Manjine: istorijat, problem, načini rešavanja". U: D. Žunić (prir.), *Prava manjina* (str. 21-46), Odbor za građansku inicijativu, Niš.

Popović, N. A. (2001), *Da li smo tolerantni (Anketno istraživanje o pitanjima i problemima tolerancije u Srbiji i Crnoj Gori)?*, Jugoslovensko udruženje za verske slobode, Beograd.

Putinja, F. i Ž. Stref-Fenar, (1997), *Teorije o etnicitetu*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Radojičić, M. (1995), "Interkulturalnost i multietnička društva – između kulturnog modela i društvene stvarnosti". U: B. Jakšić (ur.), *Interkulturalnost u multietničkim društvima* (str. 407-419), Forum za etničke odnose, Beograd.

Raduški, N. (2003), "Socio-demografske i etničke osobenosti Roma u Srbiji", *Sociološki pregled*, 37 (3-4): 271-284.

Райчев, И. (2005), "Регионални измерения на междуетническите отношения и възможности за сътрудничество между балканските народи". U: Lj. Mitrović (prir.), *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa* (str. 313-327), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, Niš.

Ристовска-Димитријевска, В. (2003), "Карактеристики на ромските семејства во Република Македонија со посебен осврт на ромските населби во Скопје". U: J. Jakimovski (ur.), *Социјалната положба на населението во Република Македонија* (стр. 55-67), Институт за социолошки и политичко-правни истражувања/ Friedrich-Ebert-Stiftung/Здружение за одржлив развој, Скопје.

Rot, N. (1975), *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Rot, N. i N. Havelka (1973), *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*, Institut za psihologiju/Institut društvenih nauka, Beograd.

Русева, М. (2005), "Отношението към себе си и към другия като част от съвременната културна идентичност на Българите". U: Lj. Mitrović (prir.), *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa* (str. 329-349), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Nišu/Sven, Niš.

Ryan, S. (1990), *Ethnic Conflict and International Relations*, Dartmouth, Aldersho, UK.

Sekelj, L. (2000), "Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija", *Sociologija*, XLII (1): 1-24.

Semprini, A. (1999), *Multikulturalizam*, CLIO, Beograd.

Serbia and Montenegro Draft Strategy for the Integration of the Roma (2002), Ministry of Human and Minority Rights Serbia and Montenegro, Beograd.

Сикимић, Б. (ур.) (2004), *Скривене мањине на Балкану*, Балканолошки институт САНУ, Београд.

- Slavkova, M. (2001), "Aspekti religije kod Roma protestanata". U: D. B. Đorđević, D. Todorović i J. Živković (prir.), *Vere manjina i manjinske vere* (str. 243-245), JUNIR/Zograf, Niš.
- (2003), "Roma Pastors in Bulgaria as the Leaders for Roma". In: Đorđević, D. B. (ed.), *Roma Religious Culture* (pp. 168-176), YSSSR/YURom centar/Punta, Niš.
- (2004), "The 'Turkish Gypsies' in Bulgaria and their New Religious Identity". In: D. Todorović (ed.), *Evangelization, Conversion, Proselytism* (pp. 87-100), YSSSR, Niš.
- Smit, A. D. (1998), *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- (1982), *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Niš.
- Spilka, B., Hood, R. H. Jr and R. L. Gorsuch (1985), *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, Englewood, NJ: Prentice-Hall.
- Стајић, С. (2001), *Грејачки Роми*, Компренски социолошки сусрети, Ниш.
- Stanovčić, V. (2004), "Demokratija i manjine u jugoistočnoj Evropi". U: G. Bašić et al. (prir.), *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 9-34), Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Stjuard, Dž. (1981), *Teorija kulturne promene*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Stojković, B. (1997), "Granice, manjine i stranci u interkulturalnom prostoru Balkana". U: B. Jakšić (ur.), *Granice – izazov interkulturalnosti* (str. 189-200), Forum za etničke odnose, Beograd.
- (1998), "Interkulturalnost, intrakulturalnost i međunarodno komuniciranje". U: B. Jakšić (ur.), *Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija* (str. 93-108), Forum za etničke odnose, Beograd.
- Supek, R. (1968), *Ispitivanje javnog mnijenja*, Naprijed, Zagreb.
- (1973), *Društvene predrasude*, Radnička štampa, Beograd.
- Šipka, M. (ur.) (1989), *Jezik i kultura Roma*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo.
- Škarić, S. (2004), "Ohridski sporazum i manjinske zajednice u Makedoniji". U: G. Bašić et al. (prir.), *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana* (str. 167-194), Centar za istraživanje etniciteta/Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Thorndike, R. D. (1977), "Content and Evaluation in Ethnic Stereotypes", *Journal of Psychology*, 96 (1): 131-140.
- Тодорова, Б. (2006), "Циганите-мюсюлмани в България: предпоставка за етнически и религиозен конфликт", *Теме*, XXX (1) (у штампии).
- Todorović, D. (ed.) (2004a), *Evangelization, Conversion, Proselytism*, YSSSR, Niš.
- (2004b), "Social Distance of the Bulgarians in Bulgaria Towards Romas, Turks and Pomatsi". In: B. Todorova et al. (eds.), *The Balkans as Reality* (pp. 97-102), IPhR–BAS, Sofia.
- (ed.) (2005), *Romani Narratives about Pre-death, Death and After-death Customs/Romano Vakeriba kotar Anglunomeribasere, Meribasere thay Palomeribasere Adetya*, YSSSR/Sven, Niš.
- Тодоровић, Д. и Д. Б. Ђорђевић (2000), "О групама, занимањима, обичајима и вери Рома у делу Тихомира Ђорђевића", *Теме*, 24 (3-4): 58-78.
- (прир.) (2004), *О мисионарењу, преобраћењу и прозелитизму*, ЈУНИР/Свен, Ниш.

– (2005), “Ромите за ислямския фундаментализъм на Балканите: ‘Не, благодаря!’”. В: В. Проданов и Б. Тодорова (съст.), *Рискове за България од ислямски фундаментализъм и тероризъм* (стр. 160-172), ИК ИФИ–БАН, София.

Todorović, D. i L. Milošević (2004), “Društvena udaljenost većinskog stanovništva od romske manjine (Srbija, Makedonija, Bugarska)”. U: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Društvene promene, kulturni i etnički odnosi i evrointegracijski procesi na Balkanu* (str. 225-245), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/SVEN, Niš.

Todorović, D., Milošević, L. i D. B. Đorđević (2002), “Social Distance of Romas of Southeastern and Southwestern Serbia Towards Members of Other Nations and National Minorities”. U: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Globalizacija, akulturacija i identiteti na Balkanu* (str. 267-273), Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu/Punta, Niš.

Томова, И. (1995), *Циганите в преходния период*, IMIR, София.

– (1998), “Роми”. В: А. Кръстева (ред.) *Общности и идентичности в България* (стр. 329-355), Петекстон, София.

Topalova, V. (2002), “Social Representations of Gypsies in Europe: East-West Comparison”, *Sociological Problems*, Special Issue, pp. 129-139.

Trajković, I. (1991), “Romi – Cigani Niša”, *Zbornik Narodnog muzeja u Nišu*, 6-7: 89-116.

– (2000), “Romi – Cigani Niša II”, *Zbornik Narodnog muzeja u Nišu*, (6-7): 117-162.

Тревор-Бриско, Т. (2002), *Роми са Нишаве*, Ниш, КСС.

Triandis, H. C. and L. M. Triandis (1960), “Race, Social Class, Religion, and Nationality as Determinants of Social Distance”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 61: 110-118.

Turza, K. (2000), “O multikulturalizmu”, *Republika*, XII (251).

Vukanović, T. (1982), *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*, Nova Jugoslavija, Vranje.

Živković, J. (2002), “Položaj Roma u jugozapadnoj i jugoistočnoj Srbiji (društveno-kulturna pozadina)”. U: Lj. Mitrović *et al.* (prir.), *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana* (str. 158-174), CBS/JUNIR/Punta, Niš.

Живковић, Ј., Тодоровић, Д., Јовановић, В. и Д. Б. Ђорђевић (2001), *Ромске душе: кривудаи друмови до ромских душа*, Универзитет у Нишу, Ниш.

(2002), *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica, Beograd.

Zirojević, O. (1981), “Romi na području današnje Jugoslavije u vreme turske vladavine”, *Glasnik Etnografskog muzeja*, 45: 225-245.

– (2003), *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru (Doverje)*, Srpski genealoski centar, Beograd.

Yanakiev, Y. (2004), “Public Perception of Inter-Ethnic Relations in Bulgaria”. In: N. Genov (ed.), *Ethnic Relations in South Eastern Europe* (pp. 47-65), Friedrich-Ebert-Stiftung/Free University Berlin/Institute of Eastern European Studies, Berlin/Sofia.